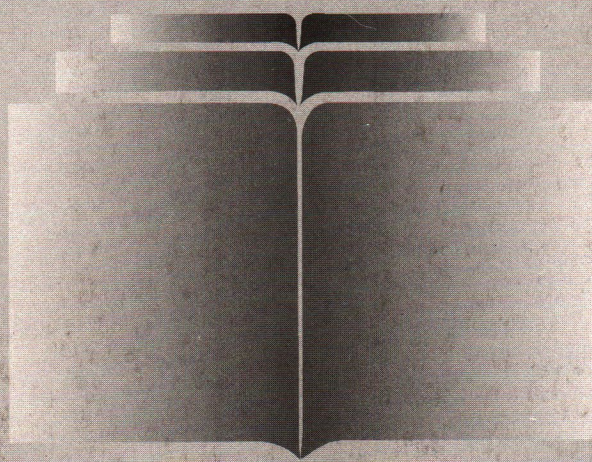

Випуск 3 • Збірник наукових праць •

Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності

Академія правових наук України

Питання боротьби зі злочинністю

АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

Видається з 1997 року

Випуск 3

Харків
«Право»
1999

Питання боротьби зі
злочинністю. Зб. наук.
праць. В. 3 / Харків.
1999. - 131 с.

М. К. С. С.

Бібліотека В. Ч.

М. К. С. С.

БКБ 67.308
П 35

Засновник

Академія правових наук України

Редакційна колегія

В. І. Борисов (головний редактор), *В. С. Зеленечкий*
(заст. головного редактора), *Ю. М. Трошевий*, *І. М. Данишин*, *Г. А. Матусовський*, *М. В. Салтєвський*, *Н. В. Сибільова*, *В. В. Сташис*, *А. Х. Степанюк*, *В. М. Хотенець*

Видавець

Науково-дослідний інститут

вивчення проблем злочинності АПРН України

Адреса

Харків, вул. Чернишевського, 80а
Тел. 47-81-95

Видавництво

«Право» Академії правових наук України

Адреса

Харків, вул. Мироносицька, 29
Тел. 40-52-92

Видання здійснене за сприяння Харківського обласного
фонду «Правопорядок»

П 1203021100-016

99

БКБ 67.308

ISBN 966-7146-26-X

© НДІВПЗ, 1999
© «Право», 1999

О. Г. Кальман,
доцент, завідувач сектору;
І. О. Христинич,
доцент, старший науковий співробітник;
Ю. Г. Бойко,
молодший науковий співробітник НДІ

вивчення проблем
злочинності АПРН України

ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Злочинність у сфері економічної діяльності у більшості країн світу з перехідного економікою традиційно займає одне з перших місць і є найбільш поширеним явищем, яке за-тьмарює навіть традиційну загальнокримінальну злочинність. Існує ця злочинність і у економічно розвинутих країнах, але там вона стримується надійною системою прогиді.

Результати проведеного сектором вивчення причин злочинності у 1997–1998 роках дослідження «Кримінологічна характеристика і попередження господарських і корисливих посадових злочинів в Україні», а також результати дослідження проблем боротьби з економічною злочинністю інших наукових установ, наприклад, Донецького інституту економіко-правових досліджень, свідчать про те, що зараз у державі сформувалась економіка, яку не можна назвати ні плановою, ні ринковою, ні соціально орієнтованою. Тільки економічна діяльність сягає близько 50% від загальної економічної діяльності!

Планово-нормативним обґрунтуванням цього дослідження стала глава VI Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю, затверджені Указом Президента

© Кальман О. Г., Христинич І. О., Бойко Ю. Г., 1999.

Попович В. М. Тільки економіка як предмет економічної кримінології.
— К.: Правові джерела. — 1998. — С. 59.

України 17. 09. 1996 р., яка включена до плану досліджень Академії правових наук України і Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності.

Дослідження проводилося у два етапи. На першому етапі вивчалися особливості проявів господарських і службових корисливих злочинів у Харківській області, на другому — вивчалась кримінологіко-статистична характеристика економічної злочинності в Україні.

При проведенні дослідження були використані загальнонаукові і спеціальні методи: логічного, історичного, статистичного, економіко-математичного аналізу, вивчення документів, експертних оцінок, громадської думки, порівняльного правознавства та ін.

У процесі роботи над темою вивчено і проаналізовано відповідну літературу, матеріали засобів масової інформації, розроблені анкети для збирання кримінологічної інформації, визначено понятійний апарат дослідження, вивчено 310 кримінальних справ про господарські злочини, розглянуті судами Харкова, та 825 кримінальних справ цієї категорії, що розглянуті судами 19 областей України за 1992–1997 роки, проаналізовано дані кримінальної статистики по Україні в цілому і по Харківській області, а також дані про судимість в Україні. Проведено вивчення громадської думки про причини економічної злочинності (опитано 390 чоловік), зібрано дані економічної статистики, матеріали прокурорських перевірок правопорушень у сфері приватизації державного майна по Харківській області за 1996–1997 роки.

Головна ідея дослідження полягає в тому, щоб у сучасних, досить складних умовах знайти шляхи органічного поєднання кримінально-правових і кримінологічних заходів попередження злочинності у сфері захисту економічної діяльності та сприяти створенню надійного механізму захисту економічних інтересів суспільства.

Кримінологічна характеристика господарських злочинів

В умовах дестабілізації соціально-політичної і економічної ситуації в країні, постійного зростання кризового

стану у народному господарстві широке розповсюдження отримали злочини у сфері економічної діяльності і, перш за все, господарські та посадові корисливі злочини. Ці види злочинів — один з найбільш динамічно зростаючих кримінальних феноменів сучасної України. Свідченням цього є кримінальне законодавство України, у яке з початку 90-х років внесено найбільше змін саме у частині, яка встановлює кримінальну відповідальність за суспільно небезпечні посягання на відносини у сфері господарської діяльності.

Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним через зловживання посадовим становищем, хабарництво, ухилення від сплати податків, шахрайство з фінансовими ресурсами та багато інших злочинів уразили практично всі галузі народного господарства. Найбільш значне зростання злочинних проявів відбулося у таких сферах господарювання, які покликані задовольнити першочергові життєво необхідні потреби населення. Зокрема, це має місце у торгівлі і побутовому обслуговуванні, на транспорті, у сфері кредитно-фінансових відносин, будівництві, зовнішньоекономічній діяльності, приватизації, у комерційних структурах господарювання.

Так, якщо у 1995 році було зареєстровано 1 129 випадків шахрайства з фінансовими ресурсами, то у 1997 році — 1 752, у 1998 році — 1 729. Порушень правил про валютні операції, відповідно, 9 661, 2 455, 1 726, у фінансово-кредитній сфері у 1996 році — 3 721, у 1997 році — 6 227, у 1998 році — 8 539, у зовнішньоекономічній діяльності, відповідно, 859, 1 245, 1 796, у комерційних структурах було виявлено злочинів у 1996 році — 6 015, у 1997 році — 10 436, у 1998 році — 9 586, у сфері приватизації, відповідно, 476, 2 023, 2 471.

Поняття «економічна злочинність», «злочини у сфері економічної діяльності» широко використовуються у науковій літературі. Але тлумачення їм дається різне. Різні автори по-різному визначають коло тих суспільно небезпечних діянь, які можуть охоплюватися цими термінами.

У сфері економічної діяльності може бути вчинено досить широке коло злочинів, які завдають економічній шко-

ди державі. Тому ми підтримуємо точку зору тих авторів, які вважають, що це поняття слід розуміти у двох значеннях: широкому і вузькому¹.

Злочинність у сфері економічної діяльності у широкому розумінні — це сукупність вчинених на певній території за певний проміжок часу злочинів і осіб, які їх вчинили, безпосередньо спрямованих на відносини власності, розподілу і споживання товарів та послуг, обов'язковим додатковим об'єктом яких є відносини у сфері економічної діяльності. Це злочини у сферах: а) відносин власності, б) підприємницької діяльності, в) торговельно-посередницькій; г) фінансово-кредитній, г) міжнародно-комерційній, д) інформаційно-комерційній, е) заходу від монополізму, є) екологічної безпеки.

У вузькому значенні — це сукупність передбачених кримінальним законом діянь і осіб, які їх вчинили, основним безпосереднім об'єктом яких виступають відносини у сфері господарської діяльності, що вчиняються у зв'язку з її здійсненням. До цієї групи злочинів належать злочини проти державної і колективної власності, господарські злочини і корисливі посадові злочини.

Господарські злочини, передбачені главою VI Кримінального кодексу України, на нашу думку, найбільше відповідають поняттю «економічна злочинність», або «злочинність у сфері економічної діяльності», оскільки трактування цих термінів і їх застосування у правоохоронній практиці досить чітко визначає сутність такої злочинної поведінки. Це, так би мовити, «галузева злочинність»: сукупність злочинів, які вчиняються у промисловості, сільському господарстві, торговельно-посередницькій діяльності, фінансово-кредитній сфері, сфері державного контролю за господарською діяльністю і в інших галузях господарювання.

Неабияку шкоду економічній безпеці країни завдають і інші злочини, передбачені відповідними главами Кримінального кодексу України. Усі вони характеризуються

¹ Див.: *Аслаханов А. А.* Проблеми боротьби з преступністю у сфері економіки. Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — М., 1997. — С. 9.

свідомим і навмисним порушенням правових норм, які регламентують сферу економічної діяльності, але в більшості своїй вчиняються незалежно від неї.

Звичайно, ці злочини мають значну різницю у кримінально-правовій їх характеристиці, але з точки зору вирішення питань кримінологічної і криміналістичної профілактики у них багато спільного в механізмі злочинної поведінки, причинах, особливостях суб'єктів злочинів, спрямованості на порушення нормативних актів, що регулюють умови економічної діяльності.

Вчиняються вони лише навмисно, мають завжди корисливий характер, спрямовані на отримання матеріальної вигоди у її різноманітних формах. Об'єктом цих злочинів виступають економічні відносини власності усіх форм господарювання. Предметом посягання є майно різних видів.

Сфера вчинення злочинів — економічна діяльність у державному і приватному секторах економіки шляхом насильницьких дій або дій деструктивного характеру, вчинених для задоволення матеріального інтересу (ухилення від сплати податків, отримання високих прибутків, примусу підприємців до дачі хабара).

Суб'єктами цих видів злочинів виступають: 1) безпосередні учасники господарської діяльності і представники контролюючих її органів; 2) суб'єкти недоброчесної конкуренції; 3) суб'єкти державної регулятивної сфери економічної діяльності, яким надано дозвільно-контролюючі повноваження.

«Потерпілі» — це фізичні та юридичні особи, які зазнали матеріальної, моральної шкоди, підриву державної та ділової репутації внаслідок економічних злочинів.

Суспільно небезпечні наслідки полягають у значній матеріальній, діловій і моральній шкоді, яка завдається інтересам держави, суб'єктам господарювання та споживачам.

Мотив економічних злочинів переважно корисливий у будь-якій його модифікації. Мета — отримання прибутків без їх державної реєстрації з метою особистого використання.

Таким чином, поняття економічної злочинності охоплює широке коло передбачених Кримінальним кодексом діянь,

для яких спільними є такі риси: 1) вчиняються вони у сфері економічної діяльності; 2) суб'єктами цих злочинів можуть бути як підприємці, так і інші особи, які сприяють виконанню господарської діяльності; 3) вони завдають політичної, економічної, моральної шкоди суспільству і державі; 4) спрямовані на отримання незареєстрованих прибутків; 5) вчиняються лише навмисно; 6) можуть вчинятися найрізноманітнішими засобами, передбаченими чинним кримінальним законодавством.

В останні роки рівень економічної злочинності в Україні виявляв постійну тенденцію до зростання. Особливо ця тенденція загострилася у 1990–1992 роках, на початку переходу до ринкових відносин в економічному житті країни. Питома вага корисливих злочинів у останні роки складає майже $\frac{2}{3}$ від загальної кількості зареєстрованих. А серед них значну частку складають злочини у сфері господарської діяльності, корисливі посадові злочини і злочини проти державної і колективної власності.

Так, якщо у 1990 році, за даними органів внутрішніх справ, було зареєстровано 35 723 злочини у сфері економіки, а у 1991 — 33 830, то у 1991 — 35 872, у 1993 — 39 917, у 1994 — 46 828, у 1995 — 60 846, у 1996 — 61 042, у 1997 — 62 371, у 1998 — 65 322. У 1997 році у порівнянні з 1996 роком виявлено на 16,3% більше фактів хабарництва, на 50,1% — шахрайств з фінансовими ресурсами. До кримінальної відповідальності притягнуто у 1997 році — 45 850 осіб, у 1998 — 44 773 особи, з яких кожний десятий — керівник різних ланок господарства і державних управлінських структур, 11,2 тисячі злочинців у 1997 році вчинили злочини у складі груп. Однак наведені статистичні дані зовсім не відбивають реального стану економічної злочинності в державі. Вони свідчать лише про кількість офіційно зареєстрованих злочинів і активність діяльності правоохоронних органів по їх виявленню.

У загальній структурі злочинності питома вага господарських злочинів за вказаний період коливалася від 9 до 10%, а у 1998 році складала 23,3%. Однак фактичний темп зростан-

ня злочинності у сфері економічної діяльності значно перевищує динаміку її виявлення. Слід зважити і на ту обставину, що близько 25% злочинів економічної спрямованості, за статистичними даними, входять до групи «інших злочинів», що не дає змоги дати їм більш об'єктивну характеристику.

Крім того, значно високий рівень лагентної злочинності у сфері економічної діяльності утруднює оцінку її реального стану. А якщо врахувати ту обставину, що лише одна третина кримінальних справ про злочини у сфері економічної діяльності доходить до судового розгляду, то можна зробити висновок, що у держави проти цього лиха немає дійових засобів боротьби. За оцінками експертів, розмах тіньової економіки, до якої належить і економічна злочинність, сягає річного державного бюджету. Ці оцінки зроблені без урахування швидкості обігу грошової маси і товарів. Якщо ж брати до уваги і цей факт, то експертні оцінки дають надзвичайно оптимістичну картину.

Про зростання питомих ваг економічної злочинності свідчать і показники судової статистики. За 1992–1997 роки кількість розглянутих судами справ цієї категорії збільшилась майже втричі. У структурі розглянутих судами справ переважають крадіжки державного або колективного майна шляхом зловживання посадовим становищем, обдурювання покупців, порушення правил торгівлі. Їх сукупна питома вага складала у 1996 році 71,2% від усіх господарських злочинів. У структурі посадових злочинів найбільшу питому вагу займає хабарництво.

За масштабами завданої шкоди на першому місці знаходяться злочини у сфері кредитно-банківської системи. У 1997 році було викрито понад 6,2 тисячі таких злочинів, що майже в 1,7 рази більше проти минулого року. В ощадбанках викрито 920 злочинів, у комерційних банках — 1 078. Виявлено більше 47 тисяч фактів шахрайства з фінансовими ресурсами та 1,2 тисячі інших фактів нецільового використання кредитних коштів. Загальна сума отриманих шахрайським шляхом кредитних коштів складала майже 260 млн. гривень.

Найбільшою шкодою суспільним інтересам завдають прямих порушення у зовнішньоекономічній діяльності. У 1997 році

тут було виявлено 1,2 тис. злочинів (+ 44,9%), у 1998 — 1 796 (+ 44,3%), у тому числі понад 300 розкрадань (з них 80% — у великих та особливо великих розмірах). Порушено 198 кримінальних справ за фактами приховування валютної виручки. Забезпечено ж повернення в Україну лише її незначної частини на суму 33,5 млн. доларів США та 6,8 млрд. російських рублів. А за розрахунками Національного банку України відтік капіталу з України складає близько 1,2 млрд. доларів щороку. Західні експерти називають цифру у 2,5–3 млрд. доларів¹.

Висока кримінальна активність характерна і для процесів приватизації державних і комунальних підприємств. Найбільшого поширення тут набули: заниження вартості приватизованих об'єктів, усунення небажаних конкурентів, негативний вплив на процеси конкуренції, придбання нерухомості шляхом зловживання посадовим становищем, фіктивне банкрутство або доведення до банкрутства. В результаті держава недоотримує до бюджету сотні мільйонів гривень. Але викриття цих зловживань, як показують результати прокурорських перевірок, досить слабе. Слід відмітити, що з 2,8 тис. злочинів, викритих МВС України за фактами правопорушень у процесі приватизації, більше 90% припадає на шахрайства з приватизаційними чеками. А притягнуто до кримінальної відповідальності лише 169 посадових осіб органів державної влади та управління. Засуджено — одиниці, переважно осіб, які працюють у найнижчих ланках державного управління.

Відносно новим для вітчизняної господарської практики є і такий вид злочинної поведінки, як ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів. Це правопорушення було криміналізоване в Україні у 1993 році і отримало в останні роки значне розповсюдження. Так, якщо у 1995 році було зареєстровано 3 602 таких злочини, то у 1997 — 8 796, у 1998 — 10 481. У структурі господарських

¹ Турчинов О. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження. — К.: Артек. — 1995. — С. 135.

злочинів цей вид складає близько 14%. Кримінологічні дослідження свідчать, що мало хто з підприємців зараз не ухиляється від сплати податків. Значною мірою цьому сприяє державна політика оподаткування і постійне посилення податкового тиску. За розрахунками спеціалістів, оподаткувано зараз підлягає до 98% прибутку¹.

При цьому використовується безліч різноманітних способів. Серед них найбільш поширеними є: навмисне заниження у звітності сум фактично виплаченої заробітної плати, приховування виручки від комерційних операцій, заниження доходу по експортно-імпортних операціях, таємний вивіз за кордон прибутку спільних підприємств, бартерні операції, маніпуляції з цінами на товари та послуги, перерахування грошей на рахунки фіктивних фірм, неприкриті ухилення від сплати податків та багато інших прийомів. Так, згідно з експертними оцінками лише 30% фактично виплаченої заробітної плати проходить по бухгалтерських звітах, до 20% виручки не оприбутковується у торговельних підприємствах, невідповідність цін на вивезену за кордон продукцію становить 40–50%².

В останні роки спостерігається і стійка тенденція до зростання організованої злочинності у сфері економічної діяльності. Так, за даними статистики органів внутрішніх справ, організованими злочинними угрупованнями у фінансово-кредитній сфері в 1996 році було вчинено 244 злочини, у 1997 році — 361, у 1998 році — 750. З них: у банківській сфері, відповідно, 91, 262 та 630, у зовнішнь-економічній діяльності у 1996 році було зареєстровано 64 таких злочини, а у 1997 році — 184, у 1998 — 133, у комерційних структурах, відповідно, 187, 329, 573. Слід відзначити і активний процес зрощування кримінального бізнесу з посадовими особами різного рівня. За даними кримінологічних досліджень близько $\frac{2}{3}$ кримінальних зло-

¹ Теневая экономика, проблемы борьбы с организованной преступностью и коррупцией в сфере экономики: Сб. материалов «круглого стола». — Луганск: РИО ЛИВД МВД Украины. — 1997. — С. 126.

² Біленький В. Удосконалення боротьби зі злочинністю в сфері зовнішнь-економічної діяльності // Право України. — 1997 — № 9. — С. 34.

чинних угруповань користувалися протегуванням посадових осіб різних рангів, від 10 до 15% цни реалізованих товарів ідуть на дачу хабарів посадовим особам¹. Проведене нами опитування показало, що 56,7% тих, хто відповідав на поставлені питання, давали хабара посадовим особам, а представники комерційних структур заявляли, що жодного питання неможливо вирішити у державних структурах без дачі хабара. З цього можна зробити висновок, що рівень латентності хабарництва у сфері господарської діяльності багатократно перевищує її рівень в інших сферах діяльності посадових осіб.

У структурі осіб, що вчинили господарські та службові корисливі злочини, слід відзначити приблизно рівне співвідношення за статтю (50,6% — жінки і 49,4% — чоловіки), що відповідає загальному співвідношенню розподілу населення країни. Серед осіб, що вчинили злочини усіх видів, співвідношення між жінками і чоловіками складає 1:12. Рівновага статевого співвідношення в економічній злочинності обумовлена тим, що жінки традиційно частіше займають посади, пов'язані з виконанням обліково-бухгалтерських функцій, обслуговуванням товарно-матеріальних цінностей, у торгівлі, сфері побутового обслуговування. За даними судової статистики динаміка жіночої злочинності по окремих видах злочинів неухильно зростала. Так, якщо у 1993 році за контрабанду не було засуджено жодної жінки, то у 1994 році питома вага жінок складала 6,7%, у 1995 році — 12,9%, у 1996 році — 16,2%. За порушення правил про валютні операції у 1993–1994 роках не було засуджено жодної жінки, а у 1995 році питома вага жінок складала 26,3%, у 1996 році — 33,0%. За розкрадання державного або колективного майна шляхом зловживання посадовим становищем у 1993 році було засуджено 25% жінок, у 1996 — 30,9%. А стосовно господарських злочинів питома вага жіночої статі у 1993–1997 роках складала майже половину засуджених (45,5%). Таким чином, можна зро-

¹ Тенева економіка: опыт криминологического исследования. — Луганск: РИО ЛИВД. — 1997. — С. 64.

бити висновок, що, починаючи з 1993 року, питома вага жінок у структурі економічної злочинності неухильно зростала. Це обумовлено, на нашу думку, двома обставинами. По-перше, у структурі злочинів найбільша питома вага злочинів, які вчиняються у торговельній сфері, де серед працюючих — більшість жінок. По-друге, зростання відбулось за рахунок злочинів, які раніше не були притаманні для жінок (контрабанда, порушення правил про валютні операції, деякі господарські злочини). Найбільша питома вага чоловіків серед засуджених за хабарництво (70%).

У віковій характеристиці осіб, що вчиняють господарські злочини, відзначається зміщення до більш старших вікових категорій порівняно з загальною злочинністю. Основну вікову групу складають особи, старші 30 років (75%).

За даними проведеного дослідження кожні двоє з трьох засуджених мали середню, середню спеціальну або вищу освіту. Цей показник набагато вищий від загальної злочинності і, певно, обумовлений тією обставиною, що для господарської діяльності потрібна відповідна спеціальність і кваліфікація.

За соціальним станом переважають робітники (62,8%), службовці склали 11,2%, інші категорії — 26%. При цьому слід відзначити, що ці показники значно відрізняються залежно від виду злочину. Так, серед засуджених за контрабанду найбільший відсоток склали особи, які не працювали (54,1%). Серед засуджених за порушення правил про валютні операції непрацюючих було 49,5%. А серед засуджених за посадові злочини 75% склали службовці. Таким чином, можна зробити висновок, що характер занять особи обумовлює і характер злочинної поведінки при вчиненні економічних злочинів.

Для службових корисливих і господарських злочинів не характерна рецидивна злочинність, лише 5% осіб раніше були судимі; 82,9% засуджених були пригнані до кримінальної відповідальності лише за один злочинний епізод; 97,8% мали позитивні характеристики за місцем роботи і мешкання. Таким чином, злочини у сфері господарської діяльності вчиняються не закоренілими злочинця-

ми, а, як правило, пересічними громадянами, для яких скрутне матеріальне становище виступає мотивуючим фактором злочинної поведінки.

Криміногенні фактори, які детермінують господарські злочини

Фактори, які детермінують злочинність у сфері економічної діяльності, лежать, перш за все, в економічних відносинах кожної соціальної системи, у прогріччях її функціонування, незбалансованості господарського механізму, вадах і недоліках економічного планування, а також у пануючій системі розподільчих відносин.

У радянській кримінології довгий час панувала точка зору, згідно з якою економічні відносини соціалізму набагато досконаліші від відносин інших суспільно-економічних формацій і тому самі по собі не породжують злочинності взагалі і економічної зокрема. Провідною була точка зору, що причини її лежать у дрібнобуржуазній ідеології окремих осіб, здирицтві, корисливості тощо. І лише в період так званої перебудови, період «гласності» радянська кримінологія звернула більш пильну увагу на недоліки у системі економічних відносин.

Звісно, економічні відносини різноманітні: це і відносини у сфері виробництва, і у сфері обміну, у сфері розподілу матеріальних благ як між суб'єктами підприємницької діяльності, так і між громадянами. Очевидний і їх об'єктивний характер. Але не можна при цьому ігнорувати ту політичну оболонку, в якій протікає дія об'єктивних закономірностей і яка робить зворотний вплив на їх розвиток. Соціалістична система економічних відносин вбачають у цих закономірностях один зміст, ринкова економіка — інший. Але і в тій, і в іншій існує економічна злочинність незалежно від того, перебуває економіка на підйомі чи в занепаді або навіть у стагнації. Мова тут може йти лише про більші чи менші розміри цієї злочинності. Тому будь-яка система економічних відносин, незалежно від її політико-юридичної природи, в силу іманентно притаман-

них їй протиріч розвитку, здатна породжувати економічну злочинність, оскільки обумовлює нерівні можливості у задоволенні життєво важливих потреб людей та їх інтересів.

Ринкові економічні відносини ще більшою мірою здатні відтворювати економічну злочинність, оскільки вони запрограмовані на економічну нерівність, безробіття, одержання прибутку за будь-яку ціну і у можливо більших розмірах. Таким чином, економічна злочинність детермінується всією системою соціальних дисфункцій розвитку держави, а не тільки дисфункціями її економічного розвитку.

Тому аналіз кримінальних факторів, які детермінують економічну злочинність, потребує системно-структурного їх вивчення на різних рівнях суспільного життя: 1) економічних відносин у суспільстві; 2) системи соціальних відносин, що склалися; 3) політико-ідеологічних відносин; 4) системи морально-психологічних цінностей суспільства; 5) умов формування економіко-правової свідомості людини; 6) конкретних криміногенних ситуацій і мотивації економічних злочинів.

Умовно всі обставини, які сприяють антисуспільній поведінці у сфері економічних відносин, можна розподілити на три групи: державно-політичні, організаційно-господарські і соціально-психологічні.

Перша група обставин торкається економічної політики держави у складний період переходу від адміністративно-командних до ринкових відносин. Обрані шляхи ринкових перетворень здійснювався непослідовно, супроводжувався прийняттям непродуманих і поспішних рішень. Процес цей взагалі відбувався стихійно, часто рішення приймались виключно на потребу інтересам окремих соціальних груп, псевдоринкових формувань під «мудрим» керівництвом закордонних експертів і міжнародних фінансових кіл. Державні структури на перших кроках втратили контроль над розвитком економічної ситуації в країні, сподіваючись, що ринок сам усе поставить на свої місця. Але, як свідчить світовий досвід, перехід до ринкових відносин неможливий без регулюючого впливу держави. В результаті соціалістична економічна система була знищена, а нової не збудовано. Все це призвело до повного розвалу

економічної інфраструктури держави, зупинення виробництва, безробіття, невиплати заробітної плати, непродуманої фіскальної політики, відставання правового регулювання від потреб часу.

Друга група обставин пов'язана з тим, що в умовах докорінної ломки раніше діючої соціально-економічної структури не було забезпечено належного контролю за процесом реформування з боку державних рядчо-управлінських структур і, перш за все, правоохоронних органів. Практично зникли облік і звітність, погочний контроль за розвитком економічної діяльності, процесами приватизації державного майна, реорганізації державних підприємств, за зовнішньоекономічними зв'язками підприємств, банківською сферою, сферою торговельно-посередницьких відносин, діяльністю приватних підприємницьких структур з участю іноземного капіталу. Все це створило умови для масового розкрадання державних ресурсів, сировини і матеріалів. І як результат — повна дестабілізація економіки і перетворення країни в одну з найвідсталіших країн світу.

Третя група обставин охоплює собою соціально-психологічну невідповідність населення до нав'язаних йому реформ у сфері економіки. Так, за даними нашого дослідження різко негативне ставлення до впровадження економічних реформ висловили 78% громадян, 67% вважають організаційно-господарську перебудову форм власності «кримінальною» і «директорською», 87% респондентів відмічають серйозні труднощі при вирішенні своїх особистих проблем по забезпеченню належних умов існування для себе і своєї сім'ї.

Однак не лише населення, а й управлінські структури адміністративно-командної системи різних рангів виявилися нездатними і невідповідними до роботи у раціональній структурі ринкових відносин. Тому свій минулий феодально-соціалістичний статус у системі економіко-політичних відносин вони постаралися втілити у нову економічну систему існування через особисто-сімейну приватизацію державного майна при збереженні раніше існуючих форм

керівництва економікою держави. А соціально-психологічний менталітет населення зразу ж відкинув такий шлях реформування економіки і породив у суспільній свідомості стійкий правовий нігілізм.

Ступінь впливу цих трьох груп обставин на рівень, динаміку, структуру економічної злочинності не однакової. Вони не ізольовано детермінують різноманітні форми економічної злочинності. В реальній дійсності вони тісно переплітаються, створюючи загальний фон для розвитку економічної злочинності.

Таким чином, можна констатувати, що входження в систему ринкової економіки породило достатньо гострі соціальні протиріччя між новим укладом економічних відносин і організаційно-господарським вирішенням питань реалізації нової економічної політики держави та економічними потребами громадян. А головна причина економічної злочинності — це наявність глибокого протиріччя між можливостями задоволення своїх потреб законослухняною поведінкою членів суспільства і реальними умовами їх реалізації.

До головних факторів, що детермінують економічну злочинність, слід віднести: економічні, соціально-політичні, організаційно-управлінські, соціально-психологічні, правові та фактори, пов'язані з ефективністю діяльності правоохоронних органів.

Економічні фактори у системі кримінологічних детермінант економічної злочинності є найголовнішими, оскільки вони забезпечують відповідні умови для життєдіяльності не лише окремої особи, а й суспільства в цілому.

Економічні фактори, що детермінують злочинну поведінку, це комплекс історично мінливих негативних явищ в економічному житті суспільства, які, з одного боку, формують певний рівень економіко-правової свідомості людей, а з іншого — створюють у сфері виробництва, розподілу і обміну матеріальних благ умови для реалізації їх життєвих потреб у матеріальному забезпеченні злочинним шляхом.

Знижується життєвий рівень населення. Майже 50% населення у 1997 році мали середній грошовий прибуток на

душу населення нижчий межі малозабезпеченості (70,9 грн. на місяць)¹.

Зростає рівень зареєстрованого безробіття. За даними вибіркових обстежень він склав у 1995 році — 5,6%, 1996 році — 7,6%, 1997 році — 8,9%.

Загальна економічна криза, що охопила Україну, характеризується спадом виробництва, розбалансованістю економіки, падінням життєвого рівня населення, інфляцією і гіперінфляцією, зниженням продуктивності праці і т. ін. Вона остаточно загострила кримінальну ситуацію в країні, створивши ідеальні умови для розквіту економічної злочинності.

Так, у 1991 році порівняно з попереднім роком внутрішній валовий продукт (ВВП) скоротився на 8,7%, у 1992 році — на 9,9%, у 1993 — на 14,2%, у 1994 році — на 22,9%, у 1995 році — на 12,2%, у 1996 році — на 10%. Порівняно з іншими країнами СНД в Україні спостерігається найбільше зниження цього показника. Найбільшими також є темпи спаду обсягів виробництва промислової продукції і товарів народного споживання. За останні п'ять років виробництво в цілому скоротилося більше ніж у два рази, а в окремих галузях — значно більше².

Посилення боргової залежності України ставить під загрозу її економічну безпеку. На 1 січня 1997 року державний борг України становив 8,839 млрд. дол. США. З 1991 року українське суспільство втратило 60% свого економічного потенціалу. Усі ці прогалини у діяльності офіційної економіки заповнює тіньова кримінальна економічна діяльність, яка зараз за обсягом зрівнялася з легальною економікою³.

Недоліки в регулюванні кредитно-фінансових відносин призводять до масового вивезення товарів за кордон, крадіжок валютних коштів. Підприємці йдуть на бартерні

¹ Злочинність в Україні: Стат. збірник. — К., — 1998. — С. 7.

² Попович В. М. Вказ. робота. — С. 329–330.

³ Білецький В. П. Проблеми державного контролю — як один з факторів виникнення і розквіту злочинності в зовнішньоекономічній сфері // Економіка України. — 1997. — № 6. — С. 76.

операції і залишають зароблені кошти на рахунках зарубіжних банків. Шахрайство в комерційних банках, акціонерних, трастових, інвестиційних, холдінгових, страхових компаніях стало законодавчим результатом недоліків економічної політики держави.

Кримінологічне значення мають і спроби створити конкурентоздатну альтернативну економіку, зосереджену, головним чином, у торговельній і посередницькій діяльності. У цій сфері зараз діють понад 80% зареєстрованих підприємницьких структур. Підприємницький сектор, орієнтований на торговельно-посередницьку діяльність, перетворився на могутню надбудову над виробничою економікою, державним сектором, швидко і успішно ліквідував виробничу промислову економіку, наживши при цьому величезні капітали. До того часу, поки не будуть вжиті заходи по стимулюванню промислової сфери, зберігатиметься і поглиблюватиметься тенденція до криміналізації економіки.

Безрозсудливе усунення держави від регулювання економічного процесу, розрив економічних зв'язків з країнами колишнього СРСР, лібералізація цін, різноманітні маніпуляції з грошовим обігом, процентними ставками на кредити, ставками оподаткування, надання різноманітних пільг суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності зробило економіку некерованою і створило підґрунтя для обвального зростання економічної злочинності.

Порушення системи грошового обігу в країні, кредитна, податкова системи і система ціноутворення, направлені на залаткування дірок економіки, що розвалилася, не тільки не врятували становище, а ще більше погіршили його, створивши оптимальні умови для криміналізації усіх сфер суспільних відносин. В результаті значно зросли всі види корисливих злочинних посягань і особливо злочини в сфері економічної діяльності, які не були характерними для координато-адміністративної системи: контрабанда, вивіз нелегальної сировини, рідкоземельних металів, масове ухилення від оподаткування, фальшивомонетництво, маніпуляції з ціноутворенням, шахрайство з грошовими

ресурсами, заняття забороненими видами промислів, організація фіктивних підприємств, кредитні операції по фальшивих авізо, корисливі вбивства, вбивства на замовлення та ін.

Дефекти у системі ціноутворення породили хвилю комерційної спекуляції, особливо у перші роки реформ, коли товари одержувалися у державному підприємстві за державними цінами, а потім перепродувалися, інколи по декілька разів, за комерційними цінами. Підприємства-монополісти досить швидко зорієнтувалися у ситуації і перестали нарощувати виробництво, підвищуючи ціни для отримання надприбутків.

Високі банківські кредитні ставки і ставки оподаткування довершили картину економічного краху виробництва, а відсутність стабільного грошового обігу і твердої грошової одиниці зробили цей крах незворотним. Значною мірою стимулювало зростання негативних тенденцій у кримінальній ситуації у країні порушення діючої раніше системи контролю за економічною діяльністю. Часткове зниження ефективності роботи спеціалізованого ревізійного апарату, а потім і його майже повна ліквідація створили безмежне поле для різноманітних фінансових махінацій. Контрольно-ревізійний апарат адміністративно-командної системи не був використаний при проведених реформування економіки. Жодна з економічних програм уряду про контролюю-ревізійний апарат навіть не згадувала.

Згоргання системи контролю за розвитком економічних процесів при збереженні і зростанні чинників, що обумовлюють економічну злочинність, породило вакуум суспільного контролю і байдужість населення до розкрадання країни у сфері економічної діяльності. Таким чином, держава позбавила себе одного з найважливіших важелів управління процесами економічних перетворень, а нової системи створено не було.

Незбалансованість ідеї вільного підприємництва з адекватними заходами соціального контролю і відповідальності породжує у суб'єктів підприємницької діяльності впевненість у вседозволеності, провокує на антисоціальні способи вирішення економічних проблем.

Фактори, пов'язані з адекватністю діяльності правоохоронних органів. Важливою ланкою у системі контролю за генезисом економічної злочинності є діяльність правоохоронних органів. Статистичні дані, дані вибіркових кримінологічних досліджень свідчать про суттєві недоліки в організації системи протидії економічній злочинності. При загальній тенденції до зростання кількості злочинів економічної спрямованості кількість засуджених за контрабанду, спекуляцію, обдурювання покупців, крадіжки державного або колективного майна шляхом привласнення, розтрати, зловживання посадовим становищем, порушення правил торгівлі рік у рік зменшується. 33 складів злочинів, передбачених главою Кримінального кодексу про господарські злочини, за даними нашого дослідження правоохоронні органи не приділяли уваги 20 з них, або 61%. Значна кількість порушень органами внутрішніх справ кримінальних справ не доходить до судового розгляду, близько 50% закривається на стадії попереднього слідства. Найбільшу кількість розглянутих судами справ складають злочини, передбачені статтями 155, 154, 155⁶ КК України. Їх сукупна питома вага у 1996 році складала 71,2%, а 55,9% злочинів економічної спрямованості було виявлено у торговельній сфері.

Слід відзначити і лібералізацію судової репресії при визначенні покарання за ці злочини. Найбільш розповсюдженим видом покарань був штраф (51,4%), до 50% осіб покарання призначалося нижче від нижчої межі. Значно рідше, ніж у минулі роки, застосовується і додаткове покарання у вигляді конфіскації майна і позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю. Такий підхід правоохоронних органів та суддів до боротьби з економічною злочинністю породжує в суспільстві недовіру до правоохоронної системи і правовий нігілізм. Послабшав і прокурорський нагляд за станом законності у сфері підприємницької діяльності і діяльності правоохоронних органів по виявленню, припиненню і розслідуванню кримінальних справ про економічні злочини.

У цілому ж можна констатувати, що правоохоронні органи ні в кадровому, ні в організаційному, ні в технічному

забезпеченні не були готові до такого зростання економічної злочинності.

Організаційно-управлінські фактори. До організаційно-управлінських чинників ми відносимо всі ті прогрірччя, які склалися на сучасному етапі в управлінні економікою з боку державних структур.

Економічна політика останніх років ще більше ускладнила ситуацію. Керівництво держави, зіткнувшись з наростаючими економічними проблемами, вирішило провести лише косметичну перебудову структури управління економікою з використанням звичних методів адміністративно-командного регулювання без рiшучого переходу до ринкових важелів. Зволікання в цьому плані дало односторонній результат: жодна з проблем економіки не була вирішена, економічні болячки радянського періоду були загнані ще глибше. Ситуація в економіці стала катастрофічною, і головний результат діяльності в сфері управління економікою за останні роки — це повна втрата контролю над динамікою соціально-економічних процесів в Україні і повна відірваність від існуючих реалій в економічному житті. Економіка була доведена до такого стану, що вона практично стала некерованою. Інфляція, дефіцит державного бюджету, зростання цін — в цьому винна вся система управління економікою держави, яка суттєвих змін порівняно з радянським періодом не зазнала.

Фактично безконтрольно діють керівники і посадові особи управлінських і господарських структур, у розпорядженні яких знаходиться державне майно, сировина, трудові, матеріальні і фінансові ресурси, готова продукція, що вільно реалізується ними через різноманітні комерційні структури. Феодально-бюрократичний статус керівника державного сектора економіки призводить до створення корумпованих кланів, де корпоративні інтереси переважають інтереси держави. Без хабара чиновнику економіка зараз не розвивається. Все це підживляє віру населення в законність, довіру до діяльності органів влади, управління як в центрі, так і на місцях, породило стійкий правовий нігілізм, який є основним криміногенним чинником сьогодні.

Офіційно проголосивши про знищення адміністративно-командної системи управління економікою і взявши курс на будівництво ринкової економіки, ми доручили їй будівництво тієї ж адміністративно-командної системи, яка швидко пристосує її до своїх потреб. Послаблення державного керівництва економічними процесами і відсутність нової системи управління призвели до того, що економіка була віддана на пограбування кримінально-комерційним структурам.

У світі зараз ніхто не заперечує необхідності державного регулювання економікою. Історичний досвід підтверджує, що коли держава не втручається в економічне життя, то це призводить до негативних наслідків у вигляді криз, безробіття, соціальних і політичних заворушень, як це було в Європі в 1815–1936 роках, коли держава майже не втручалася в економічне життя, переклавши його регулювання на ринкові механізми. Про це ж свідчить і наш сучасний досвід. Але негативні наслідки господарювання у вигляді недовиробництва, дефіциту, неконкурентоздатності товарів і продукції тощо є породженням тотального державного регулювання економікою, про що свідчить досвід керівництва економікою у радянські часи. Тому тут необхідний зважений компроміс.

Соціально-психологічні та ідеологічні фактори. Інтенсивність дії криміногенних факторів значною мірою залежить від емоційного і психологічного стану людини, рівня її матеріальної забезпеченості, рівня правосвідомості. Будь-яке погіршення умов життя, рівня інтересами населення, особливо в економічній сфері, миттєво викликає відповідну реакцію, що нерідко виражається в протиправних діях. Економіко-правова свідомість — це основний регулятор поведінки людини в суспільстві, і її формування проходить у конкретно-історичній ситуації. Тому не можна недооцінювати і негативного впливу на психологічний стан суспільства і, тим самим, на криміногенну ситуацію, економічної кризи, політичної нестабільності, різного роду конфліктів у суспільстві. Вони, з одного боку, можуть призвести до соціального песимізму, апатії, політичної агресії, особливо під дією ідеологічного вакууму, викликаного руйнуванням традиційної соціалістичної системи моральних цінностей, а, з

іншого, — до задоволення життєвих потреб на зразок західного: нажива за будь-яку ціну, в тому числі і кримінальним шляхом. До того ж засоби масової інформації всіляко сприяють формуванню таких настанов у суспільній свідомості.

Таким чином, формування економіко-правової свідомості людини слід шукати у дисфункціях соціально-економічної сфери, життєдіяльності соціальних груп і окремих індивідів. І в цьому зв'язку кримінологічно значущими наслідками виступають: нерівність у матеріальному забезпеченні людей, особливості життєдіяльності окремих груп населення, вплив засобів масової інформації і негативних сторін соціально-економічних протиріч суспільства.

Недоліки *законодавчого регулювання* політичних і економічних реформ в Україні створили парадоксальну ситуацію, при якій законодавча база замість того, щоб створити надійне правове поле і забезпечити дотримання режиму законності в сфері економічних відносин, стала одним з чинників, дестабілізуючих цей процес. Закони, підзаконні нормативні акти, спрямовані на регулювання нових економічних відносин, мали декларативний, абстрактний характер і не ставили надійних перепон на шляху зростання економічних злочинів. Суперечливість, внутрішня неузгодженість, безсистемність, невідпрацьованість механізму реалізації — найхарактерніші риси законодавства перехідного періоду. Всі ці негативні чинники сприяли зростанню правового нігілізму суб'єктів підприємницької діяльності і окремих громадян. Однією з причин правопорушень і злочинів у сфері економічної діяльності 63% опитаних нами громадян назвали ці обставини.

Таким чином, законодавча практика не відпрацювала надійного механізму переведення вимог об'єктивних економічних законів у чіткі рамки юридичних і стала одним з криміногенних чинників детермінації злочинів у сфері економіки.

Попередження господарських злочинів

Попередження злочинності у сфері економічної діяльності залежить, перш за все, від вирішення проблем реалізації

економічної політики держави, її стратегічних напрямків і тактичних заходів. Як один з найбільш важливих напрямків соціального управління ця діяльність потребує здійснення системи політичних, економічних, організаційно-виробничих, технічних, правових, виховних засобів, спрямованих на нейтралізацію, зниження, припинення дії обставин, які обумовлюють злочинність у сфері економічної діяльності.

Враховуючи ці обставини найважливіше значення для попередження цього виду злочинної поведінки мають заходи загальносоціального попередження. Вони повинні бути спрямовані на чітке визначення функцій держави у регулюванні економічних відносин, формуванні її економіко-правової політики; розподіл повноважень між центральними і місцевими органами у регулюванні економічних процесів; створення відповідних умов для належної правової поведінки суб'єктів економічної діяльності, забезпечення рівного правового захисту державного і недержавного секторів економіки; створення такої ринкової інфраструктури, яка б забезпечила рівні можливості для реалізації творчого потенціалу різноманітних суб'єктів підприємницької діяльності; налагодження демократичних принципів контролю за діяльністю підприємницьких структур.

Системна характеристика заходів попередження економічної злочинності передбачає реалізацію комплексу заходів: політичних, економічних, організаційних, правових, технічних, виховних.

Політичні заходи повинні бути спрямовані на чітке визначення пріоритетів по захисту економічних інтересів держави, окремих соціальних груп і громадян. Виходячи з того, що економічна діяльність громадян є основою економічного існування держави, пріоритет економічної політики повинен бути відданий створенню відповідних умов для реалізації трудового потенціалу громадян і відповідної винагороди. Пріоритети економічної політики держави повинні бути узгодженими з Конституцією України і відповідати їй.

Економічна політика держави, спрямована проти людини, нічого іншого не може породити, окрім протистояння

державі в усіх напрямках її діяльності. Найявністю свідомої, а не декларативної політичної волі лідерів держави для реалізації послідовних і дійових економічних законів, стратегій і програм — це зараз найголовніше. Без твердої політичної волі усі заяви про наміри посилити боротьбу зі злочинністю лишаться лише закликами і гаслами.

Сутність поняття «політична воля» не може зводитися лише до намірів репресивного характеру, а лежить у площині створення такого правового поля для економічної діяльності, яке б відкривало реальні можливості для законослухняної поведінки у сфері економічних відносин, робило б абсолютною недоцільним вчинення таких злочинів. А це можливо лише через створення відповідних економічних стимулів для всіх суб'єктів економічної діяльності і встановлення жорсткої відповідальності за правопорушення.

Економічні заходи невідірвні від політичних і обумовлюють їх. У загальній концепції боротьби з економічною злочинністю, в умовах переходу до ринкових відносин вони відтворюють економічну політику держави. Державні програми по окремих напрямках економічної політики повинні створювати необхідні умови для реалізації творчих можливостей громадян України у сфері підприємницької діяльності. Але, на жаль, ні реформи, ні програми розвитку підприємницької діяльності, ні програми приватизації, ні реформи банківської системи не створюють належних умов для добросовісної діяльності у сфері підприємництва.

Першочергове значення у структурі економічних заходів мають розробки:

1) загальної Концепції боротьби з економічною злочинністю в Україні, яка б чітко визначила завдання, цілі реформування економіки України та фінансові можливості цього процесу;

2) спеціальних програм по окремих напрямках державної політики стосовно різних галузей народного господарства;

3) програм розвитку підприємницького сектору;

4) програм приватизації державного майна;

5) програм обмеження монопольної діяльності;

6) програм реформування банківської системи і системи оподаткування;

7) програм упорядкування торговельно-посередницької діяльності;

8) програм упорядкування діяльності місцевих органів влади і управління стосовно регулювання підприємницької діяльності на місцях.

Розробка Концепції боротьби зі злочинністю у сфері економіки, без сумніву, має пріоритетне значення. Сьогодні такої Концепції в Україні немає. Окремі фрагментарні положення, які містяться у Комплексній цільовій програмі боротьби зі злочинністю в Україні на 1996–2000 роки, не здатні виправити становище у цій складній сфері і не містять детального викладення усіх напрямків цієї боротьби. Адже стан боротьби з економічною злочинністю визначає і стан боротьби з усіма іншими видами злочинів. Вона повинна стати прогностичною, а не тільки описовою. Вона повинна стати програмом, а не тільки актом. Вона повинна бути юридично-правовим актом, настановам якого мають відповідати усі інші нормативно-правові акти, а також містити у собі заходи попередження і протидії економічній злочинності.

Важливе значення у групі запобіжних економічних заходів має гарантоване державою невтручання в оперативно-господарську діяльність різноманітних контролюючих органів без належних на те підстав. А якщо таке втручання без підстави сталось, то відповідні державні органи повинні відшкодувати завдані ними збитки.

В умовах розширення сфери фінансових зловживань, різного роду правопорушень у кредитно-банківській системі, ухвалення від сплати податків особливе значення мають заходи, спрямовані на вдосконалення фінансового і податкового законодавства, реалізацію жорсткої податкової політики, вдосконалення всієї фіскальної системи з тим, щоб її діяльність сприяла підвищенню ефективності суспільного виробництва, а не його занепаду. Створення в Україні податкової міліції висуває і важливе завдання підвищення ефективності її роботи.

Приватизація, яка триває в Україні понад шість років, не виконала тих завдань, які ставилися перед нею:

підвищення соціально-економічної ефективності виробництва та залучення коштів на структурну перебудову економіки України, створення належних умов для залучення інвестицій. За статистичними даними у 1998 році від приватизації держава отримала лише 25% від запланованих коштів. Тому важливе значення має розробка чіткої програми приватизації державного майна, вдосконалення методик його оцінки, умов використання іноземних інвестицій, розробка заходів, які стримують зловживання, і методи запобігання правопорушенням у цій сфері.

Для попередження міжнародної економічної злочинності важливе значення має поєднання зусиль України та інших держав у боротьбі з економічною злочинністю міжнародного масштабу, використання у цій діяльності можливостей міжнародного співробітництва, досвіду безпосередньої правоохоронної діяльності, спрямованої на викриття, розслідування і судовий розгляд справ про економічні злочини, вчинені міжнародними злочинними угрупованнями. Для нашої країни, з її прозорими кордонами, ця проблема набуває додаткової актуальності в зв'язку з економічними відносинами між країнами СНД. Особливість правового статусу цієї структури потребує створення відповідних координаційних органів інформаційного обліку, проведення спільних заходів, а також укладення відповідних угод по боротьбі з економічною злочинністю.

Надійне наукове забезпечення боротьби зі злочинністю у сфері економіки передбачає налагодження системи фундаментальних і прикладних досліджень з проблем запобігання і протидії злочинності у сфері економіки, розробку сучасних наукових методик з цих питань, раціонального впровадження результатів цих досліджень і методик у практику боротьби зі злочинністю у сфері економіки, а також науковий аналіз заходів, що здійснюються, та прогнозування їх результатів.

Усі фактори, що обумовлюють існування і прояви економічної злочинності, відомі кримінологічній науці. Однак рівень пізнання цих факторів тільки за допомогою соціологічного аналізу у сучасних умовах мало що дає

практиці боротьби з цим явищем. Тому зараз необхідна розробка відповідних комп'ютерних технологій аналізу їх взаємодії на основі математичного моделювання кримінальних процесів.

Організаційні заходи попередження економічних злочинів спрямовані на вдосконалення діяльності управлінського персоналу, підвищення ефективності діяльності контрольно-ревізійних органів, вдосконалення систем обліку і звітності. Сюди ж відносяться заходи з добору і професійної підготовки кадрів для господарства, фінансового контролю, спеціалізованих видів контролю, побудова ефективної системи добору кадрів для роботи в органах боротьби з економічною злочинністю, їх атестації, підготовки і перепідготовки.

Вивчення кримінальних справ про господарські злочини показало, що професійна підготовка слідчих і працівників дванадцяти по цій категорії справ вкрай низька. Тому необхідна розробка та впровадження методики професійного відбору фахівців для роботи у цих органах, організація постійного навчання з основ бухгалтерського обліку, методик розслідування окремих видів злочинів, удосконалення штатних розкладів, забезпечення необхідних умов та гарантій їх службової діяльності шляхом підвищення рівня соціального забезпечення. Цілям профілактики мають служити і заходи з удосконалення методів обліку і контролю за рухом товарно-матеріальних цінностей, які б відповідали світовим стандартам ведення господарського обліку і давали змогу аналізувати та вивчати по кожній галузі господарства, на кожному етапі виробництва дії, операції, рішення, при здійсненні яких можливе вчинення економічних злочинів, розроблення певних умов та процедур, що виключали б такі факти, детально регламентували правила та стандарти прийняття розпорядчих, дозвольних, управлінських рішень, видання ліцензій, вирішення інших питань управління економікою.

Інформаційно-аналітичне забезпечення боротьби зі злочинністю у сфері економіки також є необхідною умовою підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів

у зазначеній сфері. Це передбачає створення системи інформування про стан, динаміку, структуру злочинів у сфері економіки в Україні, необхідної і достатньої для ефективного діяльності суб'єктів профілактики і для прийняття відповідних управлінських рішень щодо запобігання цим злочинам.

Зазначені заходи включають: створення узгодженої системи показників, що відбивають реальний стан боротьби зі злочинністю в економічній сфері в Україні; створення єдиної міжвідомчої системи інформування про такі злочини, причини та умови їх вчинення; створення банку нормативної, управлінської, аналітичної, науково-методичної, довідкової та іншої інформації, у тому числі із зарубіжних джерел, і налагодження системи використання цієї інформації зацкавленими відомствами і науковцями; розробка методичних рекомендацій по використанню методів статистичного аналізу динаміки окремих видів економічних злочинів, методик організації статистичних спостережень збитків від економічних злочинів. Необхідно створити надійний механізм збирання і використання відповідних даних не лише на національному, але і на регіональному рівнях.

Технічні заходи попередження злочинної поведінки у сфері економічної діяльності в умовах компанії: терного управління рухом фінансових ресурсів і товарно-матеріальних цінностей повинні забезпечити надійну охорону, облік, своєчасне визначення кількісних і якісних показників цього процесу через розробку сучасних комп'ютерних систем на основі математичного моделювання умов виробничих процесів, систем охорони об'єктів, запровадження технічних приладів, що контролюють кількісні і якісні показники сировини, комплектуючих елементів на кожному етапі технологічного процесу. Надійні системи контролю мають бути розроблені по всій лінії технологічного процесу: постачання сировини — її оплата і система розрахунків — виробництво — виготовлення готової продукції — транспортування вантажів — захист документації і цінних паперів, аналіз фінансових документів — умови одержання продукції — її реалізація. До технічних заходів профілактики економічних злочинів слід віднести також розробку удоско-

наленіх засобів охорони при транспортуванні сировини (особливо по трубопроводах), які б виключали можливість втручання у технологічний процес, розробку методів виявлення фальсифікованих продуктів і товарів.

Але головне — це забезпечення правоохоронних і контролюючих органів сучасними приладами і методами виявлення правопорушень і злочинів, які вчиняються у процесі економічної діяльності.

П р а в о в і з а х о д и у сукупності з іншими мають суттєве значення у попередженні злочинної поведінки у сфері економіки. Особливу значущість вони мають у сучасний період адміністративно-командної зміни форм власності і побудови на цій основі ринкової економіки. Правозабезпечуючий механізм цього процесу не достатньою мірою відтворює і регулює реальні економічні процеси у суспільстві і господарській практиці. Більш того, чинне законодавство і практика його застосування спонукає до кримінальної поведінки і є одним з стимулюючих її факторів. Вдосконалення чинного законодавства з урахуванням цих обставин має бути спрямоване на:

а) забезпечення прав людини і громадянина;
б) встановлення загальнообов'язкових правил поведінки на ринку для всіх господарських і управлінських структур;
в) встановлення реальної системи санкцій для органів державного управління, юридичних та фізичних осіб за порушення законодавства стосовно споживачів;
г) введення адміністративної, кримінальної відповідальності за дії, які призводять до дестабілізації функціонування господарського механізму з боку посадових осіб, які спричиняють шкоду суспільним інтересам;

г) приведення різних галузей законодавства до нинішніх потреб суспільства;

д) законодавче упорядкування підстав для надання відповідних пільг окремим суб'єктам підприємницької діяльності і встановлення кримінальної відповідальності за незаконне надання таких пільг;

е) встановлення підвищеної кримінальної відповідальності за найбільш суспільно небезпечні форми

економічної поведінки, які призводять до підриву економічної безпеки країни;

е) реформування законодавчого процесу шляхом скорочення його строків, впровадження незалежної експертизи, розробки проектів законодавчих актів колективами юристів, економістів, психологів і практичних працівників;

ж) вдосконалення правозастосовної політики, підвищення ефективності її діяльності в цілях реалізації принципу невідворотності покарання незалежно від політичного і соціального статусу особи.

Матеріали дослідження свідчать, що існує багато таких суспільно небезпечних діянь, які є джерелом накопичення капіталів незаконного походження і засобом одночасного їх «відмивання».

До таких некриміналізованих поки що діянь належать: випуск у безготівковий платіжний обіг фіктивних грошових коштів (незаконна емісія); використання фіктивних грошових коштів для надання кредитів та інше їх використання; підробка, використання та видача посадовою особою підробних документів з корисливою метою юридичним та фізичним особам; такі ж мотиви вчинення злочину на користь третіх осіб доцільно передбачити також у конструкції складів злочину при всіх випадках розкрадань (статті 83, 84, 86¹ КК України) і впровадити у «зловживання посадовим становищем» (ст. 165 КК), «посадовий підлог» (ст. 172); «відмивання» фіктивно утворених грошових коштів чи інших доходів незаконного походження шляхом банківських операцій чи іншого їх впровадження в легальну підприємницьку діяльність; використання псевдоугод, псевдорозрахункових операцій, іншої псевдопідприємницької діяльності у корисливих інтересах чи інтересах третіх осіб; порушення єдиних економічних нормативів, встановлених НБУ у сфері кредитних відносин; ухилення від ведення бухгалтерського обліку, використання режимно-облікових документів суврої звітності або порушення строку зберігання фінансово-господарських документів; приховування або несвочасне оголошення про несплатоспроможність; навмисне банкрутство з метою неповернення боргів кредиторам; використан-

ня бюджетних та позабюджетних державних коштів не за призначенням; несанкціоновані проникнення до комп'ютерних систем; пошкодження або заміна даних програмного забезпечення; комп'ютерне економічне шпигунство та розголошення відомостей з обмеженим доступом; комп'ютерний саботаж, вимагання, шантаж; розкрадання коштів за допомогою проникнення в електронні банківські мережі.

Ми не прихильники того, щоб усі перелічені суспільно небезпечні діяння обов'язково були криміналізовані. Головне — попередження. Але невідпрацьованість цих питань у кримінальному праві породжує труднощі у практичній діяльності правоохоронних органів. А деякі з них є найбільш потужними джерелами національного і транснаціонального підпільного сектору економіки.

Виходячи з того, що проблема підвищення ефективності боротьби з організованою злочинною діяльністю у сфері економіки є нагальною, необхідно криміналізувати ряд найбільш суспільно небезпечних діянь з питань відмивання доходів, зловбутих злочинним шляхом. Слід також відрегулювати і законодавство про підприємництво, господарську, фінансову діяльність. Тут теж дуже багато прогалин, які дають широкий простір для кримінального бізнесу.

Результати дослідження свідчать про те, що на сучасному етапі не можна обійтись без посилення кримінальної відповідальності за злочини у сфері економічної діяльності, але головним є розробка ефективної системи профілактики і протидії таким проявам і підвищення ефективності правоохоронної діяльності.

Таким чином, сукупність правових заходів повинна створити таке правове поле, в якому будь-яке правопорушення або злочин у сфері економічної діяльності були б своєчасно виявлені, і зробило б вчинення їх недоцільним як з боку державних службовців, так і окремих громадян.

В и х о в н і з а х о д и мають важливе значення у формуванні економіко-правової свідомості людини. Ці заходи повинні забезпечити її законотворчу поведінку в існуючій системі економічних відносин, на всіх рівнях суспільного життя. Цей напрям найбільш складний у системі

профілактики економічної злочинності. Його складність полягає у тому, що завжди існують протиріччя між потребами особи у досягненні матеріальних благ і можливостями держави та її апарату їх забезпечити. Це протиріччя обумовлено ненадійністю і неповнотою програм соціального захисту громадян з боку управлінського апарату і підприємницьких структур. Ось чому важливе виховне значення у сучасних умовах має:

- виховання нетерпимості у громадян до порушення їх законних прав і інтересів як з боку державних службовців, так і підприємницьких структур;
- використання для цього різноманітних форм протесту з метою наведення у державі елементарних форм порядку в економічному житті;
- своєчасне звернення до відповідних правоохоронних контролюючих економічну діяльність органів з інформацією про відомі факти вчинення злочинів;
- активна участь у діяльності організацій по захисту прав споживачів;

– виховання через засоби масової інформації стійкої громадської позиції для захисту своїх прав, подолання стереотипів зрівняльного мислення, ефективного протистояння злочинним проявам у сфері економіки.

А найважливіше значення має виховання у суспільній свідомості ідеї побудови суспільства з високоефективного економікою, здагною створити людям надійні умови існування. І на це повинна бути спрямована діяльність ідеологічного апарату держави і засобів масової інформації.

Таким чином, ідеологічні, виховні заходи мають бути спрямовані на посилення стимулів і мотивацій членів суспільства до налагодження гідних умов економічного існування і активної протидії будь-яким його порушенням.

В. К. Мамутов,
академік АПрН України, директор
Інституту економіко-правових
досліджень НАН України;

В. В. Хахулін,
завідувач відділом;
С. М. Філімонов,
науковий співробітник;

О. П. Загітко,
юрист І категорії;
Е. В. Ковалевська,
юрист І категорії.

Інститут економіко-правових
досліджень НАН України

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ТА ДЕРЖАВНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ У ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІЙ ГОСПОДАРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРАВопорушень у ЦІЙ СФЕРІ

Законодавча база регулювання зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів підприємництва в Україні донедавна залишалася слабкою, недосконалою з різних причин. Одна з них полягала у тому, що у рамках Союзу РСР зовнішньоекономічна діяльність традиційно належала до прерогатив союзних міністерств та відомств, спеціально функціонуючих зовнішньоекономічних об'єднань. Законодавче регулювання зовнішньоекономічних зв'язків було відповідно віднесене до компетенції центральних правотворчих органів, республіки цими питаннями були мало стурбовані. Інша причина полягала у державній монополії зовнішньо-

© Мамутов В. К., Хахулін В. В., Філімонов С. М., Загітко О. П., Ковалевська Е. В., 1999.

економічної діяльності, кількість учасників якої була дуже обмеженою. Проте у зв'язку із докорінним реформуванням соціально-економічних відносин в останні роки ситуація в Україні суттєво змінилася.

Новизна виконаної роботи полягає у комплексному розгляді, розмежуванні та законодавчому узгодженні інтересів основних суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності у процесі формування відкритої економіки, інтегрованої до міжнародної системи господарських зв'язків. Новим також є аналіз проблеми забезпечення інтересів та попередження правопорушень, у тому числі шляхом удосконалення норм господарського законодавства, усунення економічних та соціальних передумов зловживань свободою зовнішньоекономічної діяльності. Правове забезпечення публічних інтересів у зовнішньоекономічній діяльності досліджувався метою розробки таких рекомендацій щодо удосконалення чинного законодавства та практики його застосування, які б у своїй основі виключили будь-який ґрунт для зловживань у цій сфері, отже, запобігали можливості вчинення економічних злочинів і правопорушень.

Методика виконання дослідження

Для розуміння сутності інтересів як економічної категорії найважливіше значення має вираження ними об'єктивно необхідності активної позиції суб'єктів виробничих відносин у процесі господарської діяльності. Економічні інтереси проявляють себе у формі публічних (соціальних або суспільних та державних), а також приватних (колективних та особистих) матеріальних інтересів, останні з яких можуть бути названі інакше — як групові та індивідуальні.

Публічні інтереси складаються як інтереси усього суспільства, як необхідність задоволення сукупних потреб суспільства та держави або ж самоврядованих спільно людей.

Приватні колективні (групові) інтереси виражають необхідність задоволення матеріальних потреб груп людей об'єднаних однаковим станом у системі суспільного вироб

ництва, що створює спільність інтересів даної соціальної групи чи корпорації.

Приватні особисті (індивідуальні) інтереси визначені соціально-економічними умовами життя окремої людини та виражають необхідність задоволення її матеріальних потреб.

Під час розробки методології дослідження вихідним було положення, що інтерес становить єдність об'єктивного та суб'єктивного, оскільки, з одного боку, він має матеріальну основу (об'єктивно існуючі потреби особистості, групи, суспільства в цілому), а з іншого — завжди так чи інакше підпорядковується у свідомості та оформлюється у ній як визначена мета. Прибічники такого підходу вважають його головною позитивною рисою, тут інтерес не зведений ані до потреби, ані до мети, а розглядається як діалектична єдність об'єктивного та суб'єктивного.

У науці сьогодні з новою силою постало питання про визначення поняття загальнодержавного інтересу як інтересу, що об'єднує усе громадян, які проживають на території держави, про його співвідношення з інтересами суспільними та державними, приватними та публічними. Ще Руссо відзначав: те, що є спільним у різноманітних приватних інтересах, те й утворює суспільний зв'язок, і якщо не було такого пункту, в якому б з'єднувалися всі інтереси, то ніяке суспільство не змогло б існувати. Тільки на основі цього спільного інтересу має відбуватися керівництво суспільством. У контексті цієї проблематики російський економіст В. В. Соколов запропонував увести до наукового обігу поняття національного економічного інтересу. Давши визначення раціонального економічного інтересу нації, він розглядає його як процес, який полягає у тому, аби у довгостроковому плані забезпечити максимально можливе зростання добробуту (який розуміють широко, включаючи якість життя) макимально можливої більшості населення країни, а у короткостроковому плані — мінімізувати кількість громадян, яким повинно бути завдано шкоди на шляху до цієї мети та розмір цієї шкоди.

Під час дослідження правової природи інтересу пріоритет було надано державним та суспільним, а не підприємницьким інтересам, що аж ніяк не свідчить про принижен-

ня останніх. Захист прав та інтересів підприємців — це завдання, що стоїть не стільки перед юристами-господарниками, скільки перед цивілістами. Зрозуміло, що чітке розмежування даних завдань неможливе, тому вихідна модель виходила «за рамки» господарського права настільки, наскільки це відповідає меті дослідження — забезпеченню державних та суспільних інтересів в Україні.

Не всі інтереси, які вочевидь збігаються, легко розрізнити. Легше це зробити стосовно інтересів приватних, з одного боку, та публічних — з іншого. Йдеться не про групові чи колективні інтереси, а про інтереси великих спільнот. Точніше було б казати — про загальносоціальні інтереси, інтереси всього суспільства.

У дослідженні були виділені елементи публічного інтересу, навколо яких можна об'єднати значну частину суспільства, а також заходи для їх забезпечення у зовнішньоекономічній господарській діяльності:

— розробка стратегії забезпечення економічної безпеки України, захисту власного ринку та вітчизняного виробника як протидія незбалансованій лібералізації зовнішньоекономічної діяльності;

— формування законодавчої бази про міжурядові економічні відносини зовнішньоекономічної діяльності (в наступному — ЗЕД): закони про іноземні кредити, про допомогу Україні, про урядові гарантії тощо;

— розробка та реалізація незалежної промислової політики з урахуванням інтересів перш за все широких верств населення України, а не заради проведення реформ для реформи;

— розробка стратегії щодо участі України у міжнародній системі господарювання.

Суть і стан проблеми: основні чинники, що становлять загрозу економічній безпеці, державним і соціальним інтересам України у зовнішньоекономічній господарській діяльності та проблеми їх нейтралізації

Поняття «економічна безпека» не є новим. Проте важливо відзначити, що досі не було розроблено загального

підходу до оцінки сутності економічної безпеки, часом це поняття зводять до захисту комерційної таємниці. На думку дослідників, під «економічною безпекою» слід розуміти здатність різних суб'єктів господарської діяльності прვენтивно нейтралізувати різні негативні чинники (зовнішні та внутрішні) та активно їм протидіяти, забезпечуючи при цьому максимум економічної безпеки дозволяє, по-перше, аналізувати її як комплексне та універсальне для усіх господарських суб'єктів явище, по-друге — конкретизувати та виявити способи її забезпечення за різних умов та для різних об'єктів. У роботі дослідники виходили з такого визначення:

національна безпека держави і особливо безпека ЗЕД — це такий стан та рівень розвитку усіх сфер економічної системи суспільства (власне виробництва, грошово-фінансової системи, галузі управління, соціальної сфери), при яких держава спроможна спрямувати власні ресурси та свій інтелектуальний потенціал на досягнення економічної, науково-технічної, технологічної та духовної величі, забезпечення злагоди в суспільстві й належного рівня економічної і політичної незалежності.

Використання стратегії технологічного лідерства чи, у певному разі, технологічної незалежності, патріотизму власних громадян, незалежності у мисленні та прийнятті рішень національними лідерами дає можливість досягти належного рівня політичного, економічного, військово-стратегічного та соціального розвитку держави, духовної і моральної єдності народу України.

До *зовнішніх* чинників, що ускладнюють реалізацію економічної безпеки держави, а також безпеки ЗЕД, можна віднести:

1. Проникнення до української економіки міжнародних організованих злочинних груп та кримінального капіталу.

2. Стимулювання зарубіжними суб'єктами ЗЕД вивезення капіталів, стратегічної сировини, інтелектуально-го запасу.

3. Нав'язування економічної та зовнішньоекономічної політики зловні.

Аналіз українського законодавства про зовнішньоекономічну діяльність, статистичні дані про зовнішню торгівлю свідчать про те, що основними внутрішніми загрозами економічній безпеці України у зовнішньоекономічній діяльності сьогодні виступають:

1. Критична залежність багатьох галузей народного господарства від імпорту.

2. Малий обсяг внутрішніх інвестицій та невпорядкована діяльність підприємств з іноземними інвестиціями на території України за умов інтенсивного вивезення валютних коштів за її межі.

3. Значне перевищення імпорту над експортом у зовнішній торгівлі готовою продукцією та послугами, від'ємне сальдо торговельного балансу у відносинах з розвиненими державами.

4. Неадекватне регулювання конкуренції з боку іноземних виробників та імпортерів на ринку України.

Розбудова ефективного механізму регламентації економічної безпеки вимагає швидкого формування адекватної системи державного регулювання економіки. Цей процес серйозно ускладнюється наявністю значного тіньового сектора, що реально впливає на легальну економіку; кризовими інфляційними тенденціями, невідповідністю апарату управління до діяльності у нових економічних умовах, прогалинами чинного законодавства, недосконалістю системи державного регулювання ЗЕД в Україні.

Вивчення законодавчих основ національної безпеки та її складової — економічної безпеки у зарубіжних країнах свідчить про те, що держави витрачають значну частину власних ресурсів на розвиток внутрішнього виробництва та сектора послуг, збільшення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на світовому ринку, збільшення обсягів експорту товарів вітчизняного виробництва як на традиційні ринки збуту, так і на нові. Досвід зарубіжного регулювання показує, що держава повинна взяти на себе обов'язок піклуватися про розширення експорту, не залишаючи цю проблему на розв'язання у процесі «самоврегулювання» ринку. Проникнення на ринки інших країн та розширення товарної при-

сутності не під силу окремим підприємствам, оскільки прогалини часто застосовуються політично вмотивовані засоби, які одержують форму торговельних санкцій.

Для досягнення оптимального поєднання державних та приватних інтересів слід враховувати, що державні інтереси включають наявність у державі нормального конкурентоспроможного виробництва, яке забезпечує суспільні потреби. Для цього необхідно створення такого правового поля, при якому б враховувалися інтереси і підприємств з метою функціонування соціально орієнтованої ринкової економіки.

Реально налагодити суспільний господарський порядок та створити нормальний ринковий механізм при постійному посиленні тиску податків і фінансових санкцій, відсутності бажання адаптуватися до світових принципів та методів господарювання. За таких умов діяльності підприємствам загрожує повне припинення або залишається здійснювати її в порушенням закону: яка людина зі здоровим глуздом працюватиме, щоб видавати 80–90% заробітних власним розумом та руками грошей державі, яка ігнорує її інтереси. Підприємство починає шукати шляхи, щоб обійти законодавство, поступово уходить у тінь. У господарській сфері держави з'являється організована злочинність, основна підприємницька діяльність здійснюється за рамками закону і приносить прибуток лише окремим приватним особам, часто працює на економіку інших країн. Щоб запобігти цьому, необхідно створювати нормальні економічні і правові умови здійснення господарської діяльності, прийняти як для держави, так і для підприємств.

За умов лібералізації зовнішньоекономічної діяльності та демонополізації економіки держава не може бути звільнена від завдання створення, підтримки конкурентоздатності і розвитку національної промисловості та сільського господарства. Навпаки, планування економічного розвитку набуває складніших форм та потребує ефективного й сучасного апарату засобів і методів регулювання економічних процесів. Незважаючи на широке обговорення даних питань у політичних та наукових колах протягом 1991–1998 років, додержання органами державної влади та управління кур-

су, спрямованого на кероване та передбачуване залучення іноземних інвестицій, ця діяльність досі має низьку прогностичність. Незважаючи на національний режим, наданий іноземним інвесторам, законодавство і зараз вимагає реєструвати інвестиції у встановленому порядку, незалежно від розміру вкладення. Відсутність пілг та складна система ведення справ створюють дискримінаційний режим щодо сектору малого й середнього бізнесу.

Неадекватні засоби регулювання зовнішньоторговельного балансу призводять до підпорядкованого становища України у торгівлі з розвинутими країнами, перетворюючи її на сировинний додаток Західної Європи. Нейтралізувати цю загрозу допоможе активне використання вільних економічних зон, територій пріоритетного розвитку та зон прикордонної торгівлі з метою залучення інвестицій та розвитку виробництв. Крім того, слід адаптувати зарубіжний досвід з відкриття спеціалізованих вільних економічних зон для галузей та регіонів, які особливо потребують інвестицій. Вжиття відповідних законодавчих заходів в Україні допоможе, перш за все, повернути кошти, вивезені незаконно з країни.

Основний зміст дослідження

Заходи з нейтралізації загроз економічній безпеці України та попередження правопорушень у сфері зовнішньоекономічної господарської діяльності

Дослідницьким колективом були висунуті пропозиції щодо прийняття закону про встановлення конкретних вільних економічних зон (ВЕЗ), що позитивно було сприйнято Верховною Радою України. Уповноважені державні органи скористалися аналізом правозастосовної практики, визнали необхідною розробку положення про реєстрацію інвестиційних договорів (контрактів) на виконання Закону «Про реєстрацію інвестицій та інвестиційних договорів». Враховано особливості реєстрації окремих видів інвестицій.

У системі державного регулювання економіки України назріла необхідність створення спеціального органу, що

відслідковував би питання конкуренції суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності України та іноземних підприємств. Подібний орган мав би рекомендувати зміну заходів тарифного регулювання на підставі балансу зовнішньої торгівлі з окремими країнами, стану галузей національної економіки, торговельної практики зарубіжних виробників та імпортерів, визначення виробників, які потребують державної підтримки, тощо. Крім того, компетенція запропонованого органу може включати рекомендації з приєднання до чинних багатосторонніх договорів економічного характеру, зняття укладення угод про торгівлю з окремими державами, вступу до міжнародних економічних організацій тощо.

Об'єднання зусиль з захисту українського виробника підготував іноземні компанії відкривати власні виробництва в Україні, відповідно консолідуватиме вітчизняних виробників певного виду продукції, що призведе до стабілізації становища галузі та економіки у цілому. Підтвердженням цього є приклад США та ЄС, зовнішньоекономічне законодавство яких дуже чутливе до імпорту сільськогосподарської продукції, продуктів автомобілебудування, текстилю. Проте цей факт не заважає їм залишатися світовими лідерами у цих галузях.

Одне з головних завдань держави при виходженні до світової системи господарських зв'язків полягає у перетворенні потенційної потужності економіки у реальні показники ефективності виробництва, тобто Україна має намагатися зберегти власні переваги у тих галузях, де її позиції є традиційно сильними (чорна металургія, створення нових матеріалів тощо), та підвищувати конкурентоспроможність власної продукції у нових галузях. За таких умов застосування антидемпінгових заходів та спокійне ставлення до угод про добровільне обмеження експорту, високі митні тарифи у монополізованих галузях вітчизняного виробництва дозволять вітчизняним товаровиробникам надалі зберігати привілейовану позицію на ринку, зволікати з проведенням економічних реформ виробництва та реалізації власної продукції, не оновлювати виробничі фонди. Отже, неадекватне застосування та зловживання заходами захисту внут-

рішнього ринку погіршить становище у тих галузях української економіки, де домінують великі підприємства, не кажучи вже про заходи держав-імпортерів української продукції у відповідь на це. Комплексне проведення реформ зобов'язує державні органи створити конкурентне середовище в економічних галузях, додати економічні стимули до директивних заходів реформи.

Ще одним напрямком регулювання зовнішньоекономічної діяльності є нетарифні заходи з обмеження імпорту — ліцензування та квотування, що досі розвивається в Україні під постійним пресингом представників вітчизняної промисловості. Усього на теперішній час у державі діє 50 підзаконних актів у сфері регулювання квотування та ліцензування. Такий стан не може не викликати стурбованості у зв'язку зі складністю та суперечливістю системи нормативних актів не лише для суб'єктів господарювання, але й для правозастосовних органів. Окрім того, ліцензування в Україні використовується як міра відповідальності суб'єкта ЗЕД за такі порушення чинного законодавства у галузі ЗЕД, які безпосередньо не можуть зашкодити національній безпеці. Суттєвим недоліком процедури ліцензування є те, що органи реєстрації зовнішньоекономічних контрактів самостійно і на власний розсуд можуть визнавати інформацію про порушення достатньою для того, щоб фактично позбавляти суб'єктів ЗЕД права на здійснення експортно-імпортних операцій. Ці обставини створюють сприятливе середовище для корупції серед державних чиновників.

Квотування та ліцензування в Україні можуть диктуватися особливостями деяких товарів, необхідністю суворого додержання специфічних вимог при їх транспортуванні та зберіганні, при їх вивезенні та ввезенні. Вони потрібні також стосовно товарів, які мають стратегічне значення як один із заходів захисту національних інтересів. На погляд дослідників, назріла необхідність концептуально визначити механізм впливу тарифного регулювання, його природу, цілі та завдання, запропонувати практиці методику обґрунтування зовнішньоторговельних тарифів. Така методика повинна враховувати комплекс чинників, від яких залежить

зовнішньоекономічна діяльність, а саме: співвідношення внутрішніх і світових цін та їхню динаміку, стан вітчизняного виробництва і його спроможність забезпечити внутрішні потреби країни, конкурентоспроможність вітчизняної продукції на світовому і внутрішньому ринках, технічний рівень імпортованої та аналогічної вітчизняної продукції, рівень інфляційного курсу гривні.

Слід відзначити негативну тенденцію у державному регулюванні зовнішньоекономічної діяльності, спрямовану на заборону деяких форм розрахунків. Це стосується проблемати послуження правом вимоги, регулювання бартерних операцій. За умов сучасної кризи неплатежів багатьох підприємств не мають грошових коштів на рахунках. Додатковим відзначують, що при такому стані нерозсудливими є заходи держави, спрямовані на скорочення бартерних операцій, заборону послуження правом вимоги. Зрозумілою є стурбованість державних органів, зважаючи на різноманітні механізми злінами при бартері. Проте заборона є не найкращим засобом розв'язання господарських проблем, бо заборонити легше, ніж розробити та запровадити механізм регулювання і бартеру, і послуження правом вимоги, який забезпечив би додержання інтересів держави і суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності. Такою заборонаю діяльність великої кількості підприємств поставлена під загрозу припинення, оскільки зараз бартер є для них чи не єдиним засобом господарювання.

Заборона легітимних та економічно доцільних форм розрахунків лише сприяє винахідливості підприємців у пошуках шляхів легального та нелегального обходу закону. Популяризація шляхів шопіті може призвести до зниження або повної зупинки підприємницької, у тому числі зовнішньоекономічної діяльності, оскільки матеріальні ресурси вітчизняних підприємств надто обмежені, до того ж вони мають критичні пропорції щодо бар'єрів, які невпинно створюють нормотворчість державні органи.

Негативно впливає на забезпечення публічних інтересів України зовнішньоекономічна діяльність окремих суб'єктів господарювання, що ввозять морально застарілі іноземні

технології і ноу-хау з метою збереження наданих законодавством пільг. При цьому про них звітують як про іноземні інвестиції. Водночас з України без будь-яких перешкод вивозять найновіші технологічні розробки вітчизняних учених. У цьому зв'язку наочним прикладом є досвід країн, які запроваджують обмеження експорту стратегічних технологій з тим, щоб високі технології не потрапили до інших країн, поки не буде налагоджене власне серійне виробництво. До того ж держави, які надають пільги іноземним інвесторам (наприклад КНР), суворо слідкують за тим, щоб на їх підприємства, особливо на території вільних економічних зон, не завозилися старі технології.

Фінансово-економічні умови, що склалися в Україні, призвели до того, що зовнішньоекономічна діяльність певної частини українських і іноземних суб'єктів фактично зводилася лише до вивезення з держави товарів, що мають попит на світових ринках, та ввезення недоброякісної продукції з метою накопичення капіталу за кордоном. Така «зовнішньоекономічна діяльність», викликаючи негативні наслідки у вигляді розорення вітчизняних виробників, заповнення ринку недоброякісною продукцією, зарубіжних антидемпінгових розслідувань, зростання економічної злочинності, призводила загалом до одного — скорочення валютного потенціалу держави, що, без сумніву являло собою одну з головних загроз економічній безпеці України у ЗЕД.

У цій ситуації державі для підтримання курсу національної валюти та збалансованості бюджету не залишалось іншого виходу, як обмежити свободу розпорядження валютного резидентів та нерезидентів у межах України та резидентів — за її межами. Обґрунтованість обмежень (з точки зору прав людини, свободи підприємництва та недоторканності власності) є дискусійною, проте іншого виходу не було. Вжиті заходи дали певний позитивний ефект. Досвід реалізації наведених заходів був покладений в основу принципів нового для України правового інституту — валютного регулювання та валютного контролю. Їхнє удосконалення триває досі, інститути містять чимало помилок, необґрунтовані обмеження, допускають прогалини у регулюванні.

Проте динаміка розвитку цієї галузі законодавства дозволяє зробити висновок про її ліберальну спрямованість. Про це свідчать поступове зниження відсотку валютної виручки, яка підлягає обов'язковому продажу, аж до повного скасування, зняття обмежень на використання національної валюти у зовнішньоекономічних операціях тощо.

Разом з тим будь-якого роду валютні правопорушення, що мають на меті накопичення незаконного валютного резерву за кордоном, були й залишаються найчисленнішими та найнебезпечнішими у веденні ЗЕД. На підтвердження наведемо декілька цифр. За оцінкою фахівців, незаконні (тобто ті, що не мають відповідної ліцензії НБУ) валютні накопичення українських фізичних та юридичних осіб за кордоном складають 12–20 мільярдів доларів США, що можна порівняти із загальною потребою України у зовнішніх інвестиціях і звичайно значно перевищує розмір отриманих нею іноземних кредитів. При цьому дані про значні зустрічні потоки валюти немає. Є відомості про те, що, скажімо, лише за 9 місяців 1995 року Україна втратила близько 1 млрд. доларів США на контрактах, які були заявлені як бартерні, але фактично проведено купівлю-продаж об'єктів правочинну. Підприємства тільки Донецької області у 1996 році мали дебіторську заборгованість з імпорту (за попередньо проведеною оплатою товар не був поставлений) у розмірі 112,7 млн. доларів США, з експорту (товар поставлений, оплату не проведено) — 75,3 млн. доларів США. Поряд з цим є відомості про часте заниження сум валютних коштів у деклараціях та інші порушення.

Вивчення показало, що неповернення валютних коштів в Україну відбувається не лише внаслідок злочинного наміру суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності. Численні приклади свідчать про те, що іноземні контрагенти не виконують своїх обов'язків, користуючись неосвітченістю та недосвідченістю представників української сторони при укладенні контрактів, а також відсутністю елементарної перевірки платієспроможності партнера (та державної підтримки у цій сфері).

Така ситуація створює безпосередню загрозу соціальним та державним інтересам України. Це виявляється у тому,

що відтік валюти за кордон, пов'язаний з вчиненням різного роду правопорушень (у тому числі кримінальних), підвищуючи і без того високий рівень криміналізації суспільства, сприяє розвиткові корупції у державних органах. Крім того, відбувається злиття тіньових операцій господарських суб'єктів із злочинною економікою — за кордон одним потоком ідуть кошти від господарських правопорушень, які в інших державах часто не є такими, та кошти, здобуті від таких небезпечних злочинів, як торгівля людьми, наркобізнес тощо.

Заходи запобігання вивезенню валютних коштів з України. Викладені у попередніх розділах тези стали основою для спеціального виокремлення та розробки у рамках роботи підтеми, присвяченої валютним правопорушенням та механізмам їхнього запобігання. Було встановлено, що найширшим та найзмістовнішим матеріалом щодо аналізу та узагальнення практики контролю за законністю при здійсненні ЗЕД володіє Управління Міністерства внутрішніх справ України у Донецькій області. Подальша робота проводилася, в основному, на базі матеріалів кримінальних справ, розслідуваних УВС Донецької області, розпочатих за фактами приховування валютної виручки (ст. 80¹ КК України).

Як відомо, існує велика кількість різновидів ведення ЗЕД. Аналіз засвідчив, що всі дозволені способи ведення ЗЕД містять можливість для приховування валюти. Проте можна виділити дещо загальне, притаманне усім операціям, спрямованим на приховування валюти:

1) способи нелегального накопичування валютних цінностей за кордоном;

2) способи приховування інформації про її накопичення від компетентних органів.

З аналізу законодавства про валютне регулювання та контроль можна зробити висновок, що його головна спрямованість — контроль еквівалентності правочину (товарної частини, виконаної роботи, наданої послуги). Отже, створити валютний резерв за кордоном можливо шляхом:

1) порушення еквівалентності обміну;

2) фальсифікування звітності;

3) ухилення від санкцій у разі нездатності виконання операцій, наведених у пп. 1–2.

Пракуюючи власноволі, з'язаність способів нелегального накопичування валютних коштів (ВК) за кордоном та способів приховування інформації про них, можна говорити про способи приховування валюти у цілому, виділяючи, де необхідно, особливості їхнього комбінування. У «чистому» вигляді виділяють такі способи приховування інформації:

а) фальсифікування ціни;

б) фальсифікування контракту.

Перший спосіб передбачає зміну ціни на товар з допомогою різних операцій, внаслідок чого нова ціна потрапляє до бухгалтерської звітності, далі до контракту та контрольних органів держави. Інший варіант — зміна ціни у процесі укладення правочину шляхом складання акту про «псування», «втрапу» тощо, тобто деталізації змін у ціні або умовах і формі договору пролягом виконання (наприклад, трансформація купівлі-продажу у бартер, оренди у продаж тощо).

Пропонуємо відокремлювати два різновиди фальсифіковані ціни у бухгалтерській звітності та у контракті. Перерає виконання зарубіжної частини правочину є проблематичною, тому суб'єкт ЗЕД має можливість реалізувати товар за ціною, відмінною від наведеної у контракті, а залишок коштів на свій зарубіжний рахунок. Виявити такі махінації можна лише шляхом стеження за рухом товарів від виробника до кінцевого споживача та ціноутворенням. Цей спосіб комбінований, оскільки фальсифікування ціни передбачає також викривлення звітності.

Другий вид — фальсифікування контракту, яке здійснюється з метою отримання дозволу на виконання зовнішньоекономічного правочину. Контракт у цьому випадку потрібен лише для вивезення за кордон товару або ж перерахування грошей. Договір при цьому може бути вигаданим або удаваним, як це передбачено відповідними нормами ЦК України. Удаваним договором прикривають реальні правочини з метою отримання митних або податкових пільг, наприклад, продаж товару, вивезеного як інвестоване чи орен-

доване майно. Другий вид правочину (вигаданий) слугує лише для перерахування коштів за кордон (експорту товару), ніякого реального зустрічного зобов'язання не існує. Це може бути представлене у вигляді попередньої оплати імпорту, «придбанням» робіт, послуг чи майнових прав, існування яких не може бути перевірене.

Виявити таке фальсифікування нескладно. Проте звичайно це відбувається після закінчення строку зарахування валюти (товару), або після настання терміну звітності (через 90 днів), або через більший проміжок часу, якщо суб'єкт ЗЕД вжив заходів з викривлення бухгалтерської чи іншої звітної документації. Тому корисним та доцільним здається створення інформаційної мережі, яка б містила інформацію податкової адміністрації і митних органів про фірми, які не виконують свої зобов'язання перед резидентами. Інформація повинна включати найменування, основні реквізити суб'єкта ЗЕД, повторюваність та характер правопорушення. За результатами аналізу зібраних відомостей можна було б створити інформаційний банк неблагонадійних іноземних фірм, яким за певну плату могло б користуватися будь-яке акредитоване митницею підприємство.

Фальсифікація звітності також може здійснюватися у кілька способів. На думку дослідників, їх можна розподілити за такими групами:

1) Зникнення суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності чи його зарубіжного контрагента по закінченні строку повернення валютної виручки (товару). Її сутність полягає у тому, що за 90 днів підприємство намагається відправити за кордон максимальну кількість товару або валюти як попередньої оплати за товар, роботу, послугу. Після закінчення встановленого строку, коли контрольні органи починають обчислювати пеню та цікавитися суб'єктом, виявляється, що такий вже не існує. Цей спосіб є найпростішим (фізичний підлог) проте, оскільки він обмежений строками, не дозволяє вести масштабні операції.

2) Внесення до звітності («Декларація про валютні кошти, доходи та майно, що належать резидентів України і роз-

тановані за її межами» тощо) недостовірних відомостей. За певного уміння маніпулювати звітністю нескладним є приховування чи заниження наявності майна за кордоном, враховуючи, що перевірити подані відомості досить складно. Видеться, що можна приховувати валюту й під виглядом дебіторської заборгованості іноземних партнерів. В усякому разі, триваючи відправлення вантажів на адресу контрагентів, які не платять, часто пояснити можна саме цим.

Знайдено у процесі дослідження способи знайти своє підтвердження протягом вивчення правозастосовної практики, аналізу опублікованої статистичної та іншої інформації. Подальше вивчення дозволило визначити причини та умови, які детермінують приховування валютної виручки. Визначено дві основних групи: (1) економічні і (2) кримінальні.

Перша група передбачає приховування валютної виручки, призначеної для використання у господарській діяльності. Віднесення злочинів зумовлено економічною ситуацією, яка не дозволяє вестися нормальну підприємницьку діяльність. Можна припустити, що такі кошти мають не злочинне походження, тобто їхнє походження не пов'язане з такими злочинами, як крадіжка, торгівля людьми, наркотиками та зброєю, хабарництвом.

Кримінальні мотиви генерують приховування валютних коштів, отриманих від злочинної діяльності та призначених для її ведення, розширення чи легалізацію (відмивання) таких коштів. Умови, що сприяють приховуванню валюти, можна класифікувати таким чином:

1. Труднощі здійснення контролю за:
– веденням та достовірністю бухгалтерської звітності, обліку;

– дієним змістом правочину, виконанням його зарубіжної частини;

– відповідністю наведених у контракті цін сумі фактичної реалізації;

2. Можливості створення суб'єктів підприємницької діяльності для проведення декількох операцій протягом певного проміжку часу з наступною самоліквідацією.

Основними пропозиціями дослідників для ліквідації деяких з економічних умов приховування валютної виручки були: скасування обов'язкового продажу 50% валютної виручки та скасування процедури ліцензування для її вивезення. (Першу пропозицію сприйнято законодавством — у липні 1997 року обов'язковий продаж валютних надходжень був скасований.) Аналіз практики підказує, що скасування ліцензування дозволить нормально працювати вітчизняним підприємцям, посилить їх віру у продовження реформ, сприятиме залученню іноземних інвесторів.

Слід відзначити ще один момент. Дослідження показали, що у багатьох випадках посиленню штрафних санкцій, отже порушенню інтересів підприємців, сприяє необгрунтований підхід до відліку днів повернення товару при імпорті. Наприклад, у разі закінчення 90 днів після попередньої оплати можливою є ситуація, при якій вантаж повернув кордон України та з різних причин (закритий порт, велике накопичення вантажів на пропускну пункті митниці, труднощі з внутрішнім транспортуванням тощо) не надходить на внутрішню митницю, де підприємство акредитоване. Протягом цих днів за контрактом нараховують пеню, хоча б підприємство і контрагент виконали свої зобов'язання. У зв'язку з цим видається більш правильним під час імпорту зараховувати факт постачання вантажу з моменту перетину пункту зовнішньої митниці.

Дослідники зробили висновок, виокремили в умовах та підтвердили фактами, що правопорушення у цій сфері будуть побудовані на можливості створення так званих «однородних» фірм. За відомостями ДПА України, у державі розшукується близько 70 тисяч суб'єктів підприємницької діяльності — неплатників податків, у Донецькій області — 18 тисяч. Якщо створити надійні механізми, що не дозволяють функціонувати таким структурам, то з'явиться можливість запобігати незаконним правочинам, стежити за рухом коштів та товарів (отже і процесом ціноутворення), знаходити та притягати до відповідальності правопорушників.

Чинна редакція ст. 148⁴ КК тлумачить фіктивне підприємництво як «створення або придбання суб'єктів підприєм-

ницької діяльності (юридичних осіб) без наміру здійснювати статутну діяльність». До того ж злочин вважають вчиненим лише в тому разі, коли результатом діяння завдано шкоди інтересам третіх осіб. До цього складу не потрапили діяння з викривлення, відсутності або неподання звітності, хоча саме ці дії є найнебезпечнішими. Тому слід розширити поняття фіктивного підприємництва. На додаток до наведеного у статті «створення чи придбання» воно також має містити:

а) реєстрацію суб'єкта підприємництва на підставних осіб або за фіктивними документами;

б) неподання передбачених законодавством документів звітності;

в) недотримання встановлених законодавством строків подання звітності;

г) неповнота (відсутність) бухгалтерської документації. Перелік документів, які подаються до органів державного контролю, має бути мінімальним та встановлюватися законом. До нього можуть входити бухгалтерський баланс, податкові та валютні декларації.

До обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу, передбаченого ст. 148⁴ КК, необхідно віднести вчинення інших злочинів, в яких фіктивне підприємництво використане для гачної підготовки, здійснення чи приховування. На цій підставі пропонується нова редакція диспозиції статті 148⁴ КК «Фіктивне підприємництво»:

«Фіктивне підприємництво, тобто створення або придбання суб'єктів підприємницької діяльності (юридичних осіб) без наміру здійснювати статутну діяльність або їхня реєстрація на підставних осіб за свідомо неправдивими документами, або відсутність чи неподання у встановлені строки бухгалтерського балансу, податкових та валютних декларацій, викривлення поданих відомостей, якщо це завдало матеріальної шкоди державі, банку, кредитній установі, іншим юридичним особам або громадянам, а так само і стало способом вчинення, підготовки чи приховування іншого злочину», — далі за текстом.

Практика свідчить, що деякі способи реєстрації фіктивного підприємства неможливі без сприяння посадової осо-

би органу реєстрації або особи, яка вчиняє нотаріальні дії. Інакше чим можна пояснити реєстрацію суб'єкта за чужим паспортом чи на ім'я померлого? Необхідно розробити механізм відповідальності посадових осіб за їхні необережні дії під час реєстрації суб'єкта, що виявився фіктивним, передбачити заходи адміністративної відповідальності. Повинно йти саме про необережність, оскільки за наявності умисних дій такі особи мають нести відповідальність як співучасники відповідно до чинних норм КК.

Пропонується також доповнити КК України новою статтею:

«Стаття 167¹. Халатність під час реєстрації суб'єкта підприємництва

Неналежне виконання посадовою особою органа реєстрації суб'єктів підприємництва, а так само нотаріусом, своїх обов'язків, якщо це потягло створення фіктивного суб'єкта підприємницької діяльності та наслідки, наведені у ст. 148 цього Кодексу...» — далі за текстом.

Необхідне подальше удосконалення законодавства про реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності з тим, щоб повністю виключити можливість підробки, однозначно ідентифікувати власника (засновника) юридичної особи. Додільним є створення єдиної інформаційної системи, що дозволяє однозначно ідентифікувати суб'єкта підприємництва та отримати мінімально необхідну інформацію про нього. Доступ до такої інформації повинен бути безкоштовним.

Важливим є механізм обміну інформацією про економічні контакти між митною службою, податковою адміністрацією та МЗЕЗторгом — оперативний та багаторівневий, за активної взаємодії служб-учасниць. На жаль, з багатьох причин, суб'єктивних та об'єктивних, дослідникам цього разу довелося відмовитися від розробки такого механізму. Потрібно також створити механізми, що гарантували б конфіденційність інформації, що використовується.

Комплексне правове регулювання господарських відносин є першочерговим завданням, без його розв'язання не

можливо подолати значну кількість економічних правопорушень. Тут треба відзначити фрагментарність валютного законодавства України. Жорстка спрямованість на недопущення незаконного відпливу валюти, необхідність її своєчасного повернення поєднуються з простою побудовою на загальних схемах типу «товар (послуга) — гроші». При цьому поза увагою законодавця залишаються інші можливі об'єкти зовнішньоекономічних договорів, що призводять до труднощів у роботі суб'єктів, які здійснюють правочини з інтелектуальною власністю, майновими правами. Відсутність належного регулювання призводить до чималих труднощів у розрахунках з іноземними контрагентами. З іншого боку, з'являється можливість для різного роду правопорушень, які практично не піддаються контролю через відсутність фахівців і відповідного законодавства. Яскравим прикладом є операції з інтелектуальною власністю у сфері ЗЕД. Запропоновані дослідниками законодавчі заходи з регулювання деяких питань валютних розрахунків при виконанні правочинів з інтелектуальною власністю збіглися із прийнятими пізніше роз'ясненнями Державного агентства України з авторських та суміжних прав.

Під час вивчення кримінальних справ, порушених за ст. 101 КК України «Приховування валютної виручки», було виявлено, що завдана цими злочинами шкода практично не відшкодовується. Валюту повернути неможливо, оскільки не знайдено рахунки, на які вона потрапила, або там її вже немає чи відсутній механізм повернення (на рівні міждержавних угод). Часто неможливо відшкодувати шкоду за рахунок винної особи, якщо навіть вона знаходиться в Україні. Це відбувається через декілька причин, головні з яких: (а) немає ефективного інституту виконання судових рішень; (б) правовий статус державного виконавця закріплений, проте процедуру виконання рішень з господарських правопорушень не відпрацьовано; (в) немає належного матеріально-технічного забезпечення державних виконавців; (г) законодавство про інститут виконання судових рішень вистаріле — окремі акти не узгоджуються з реаліями сучасної економіки.

Для визначення шляхів подолання цих проблем було проведено анкетування працівників правоохоронних органів — слідчих МВС, суддів, державних виконавців і, з урахуванням матеріалів, отриманих на базі вивчення кримінальних справ, розроблено Методичні рекомендації з відшкодування майнової шкоди, завданої злочинами. Робота отримала позитивні відгуки практичних працівників суду, слідчих органів, прокуратури. У рекомендації вміщено: короткий характеристика правових режимів та видів майна, яке з'явилося у власності громадян внаслідок соціально-економічних перетворень; перелік і характеристика правового статусу органів, які володіють інформацією про майно; у додатку наведено зразки процесуальних документів для розшуку та арешту майна. Пояснювальна записка до Методичних рекомендацій містить пропозиції з удосконалення чинного законодавства у сфері відшкодування шкоди від злочину та практики його застосування. Зокрема, запропоновано створити спеціальний державний фонд, за рахунок коштів якого відшкодуватиметься шкода, завдана злочинцями у випадках, коли особу злочинця не встановлено або ж у засудженого відсутні кошти для відшкодування. Запропоновано заснувати державну службу, завданням якої було б управління майном підприємств (приватних, колективних) в разі, якщо їх власник (власники) за вироком суду визнані винними і на них покладено обов'язок відшкодувати завдану шкоду, а інших коштів не вистачає. Пропонується встановити на законодавчому рівні випадки задоволення цивільного позову (конфіскації) за рахунок майна підприємства, якщо його власник (співвласник) визнаний винним, винесено рішення з цивільного позову, а іншого майна не вистачає для задоволення вимог. Внесено пропозиції з найскорішого утворення нормативно-правової бази, що дозволила б вчиняти звернення стягнення на майно, розташоване поза межами держави, під час розслідування злочинів, вчинених на території України.

Фінансова криза, що не минула й Україну, змусила державу вжити заходів, спрямованих на більш жорсткий курс валютного регулювання. Очевидно, ці заходи є тимчасови-

ми й лібералізація валютного законодавства триватиме. Однак слід вказати на низку негативних моментів, допущених при введенні більш жорсткого регулювання. Значна частина національного експорту припадає на Росію, при цьому великою є частка контрактів, оплата по яких здійснюється рублями. За умов різкого падіння курсу рубля НБУ рекомендував підприємцям вносити зміни до платіжних умов чинних контрактів — замість розрахунків у валюті Росії передбачити їх у ВКВ або ж провести бартер. Але за умов мінстабілої та глибокої кризи у Росії навряд чи можливо вимагати від російських контрагентів оплати у ВКВ, скоріше за все це призвело б до розірвання договірних відносин. Понадтеся, що придатною до кризових умов була б норма, що збільшила термін повернення російських рублів по експортних контрактах до 180 днів, якщо таку валюту оплати передбачено контрактом. Держава нічого не втратила б — у відповідних умовах попиту на рубль немає навіть на УМВБ, не втратили б і експортери.

Під час вивчення проблем повернення валютної виручки зроблено висновок про необхідність удосконалення законодавства про валютний контроль та валютне регулювання комплексно, шляхом розумного узгодження адміністративних і господарських регуляторів. Порядок ведення ЗЕД має стати ліберальнішим, строки повернення валюти мають збільшитися, аж до повного скасування такого обмеження, облік та звітність мають спроститися. Це дозволить збільшити обсяги ЗЕД, спрямувати в одне русло інтереси підприємців і суспільства.

Водночас необхідно вжити заходів, спрямованих на недопущення діяльності різних злочинних угруповань, які маскують свої дії під підприємництво. На наш погляд, головний момент адміністративного та кримінально-правового впливу — це недопущення можливості створення фіктивних підприємницьких структур. Водночас ці заходи не повинні носити характер тотальної заборони, їх треба розуміти як обов'язок державних органів доводити факт фіктивного підприємництва на підставі критеріїв, встановлених законом, а не інструкціями митних чи податкових органів.

Запропоновані зміни законодавства мають саме таку спрямованість і сприятимуть, по-перше, розвиткові цивілізованого зовнішньоекономічного обігу, по-друге, відсіканню від нього злочинної діяльності. Виконанню останнього завдання мають сприяти пропозиції, вміщені у Методичних рекомендаціях з відшкодування шкоди та Пояснювальній записці. Запровадження їхніх положень у практику та законодавство сприятиме повнішому відшкодуванню шкоди від злочинної діяльності, а конфіскація максимальної кількості майна злочинців зумовить підрив економічної бази злочинності.

Висновки

Забезпечення публічних інтересів України у зовнішньоекономічній діяльності повинно мати під собою законодавчі підвалини. Досвід зарубіжних країн свідчить, що повноваження найвищих органів державної влади з забезпечення інтересів та попередження правопорушень містяться у положеннях конституції або ж у відповідному тлумаченні органів конституційного нагляду. Порядок денний законодавця з поліпшення стану у зовнішньоекономічній діяльності коригується практично щороку, що надає економічній політиці рухливості та здатності реагувати на зміни у світовій економічній системі.

На основі проведених протягом 1996—1998 років досліджень, вивчення наукової та періодичної літератури, українського та зарубіжного законодавства, правозастосовної та господарської практики доцільним видається прийняття доповнень та змін чинного законодавства України відповідно до наступних рекомендацій:

1. Удосконалити сертифікаційне законодавство з метою створення дійової системи попередження ввезення в Україну та вивезення з неї неякісної, нестандартної, небезпечної продукції, що загрожує життю та здоров'ю споживачів, нашкодливому природному середовищу.

2. Розробити механізм притягнення до юридичної відповідальності імпортерів та іноземних виробників неякісної продукції, ввезеної в Україну, доповнити належним чином Кримінальний кодекс України.

3. Спростити процедуру сертифікації продукції, розробити заходи стимулювання та матеріальної компенсації виробників та імпортерів якісної продукції.

4. Прийняти закон про обов'язкову економіко-правову та інноваційну експертизу інвестиційних проектів. Закон має передбачити особливий режим експертної оцінки інвестицій у ЗЕД та території пріоритетного розвитку.

5. Передбачити залучення науково-дослідних організацій при проведенні експертизи інвестиційного внеску.

6. Заборонити експорт новітніх технологій стратегічного значення з України до початку їхнього серійного використання у вітчизняній промисловості.

7. Розробити механізм запровадження державної монополії в експортно-імпортних операціях з високоліквідними товарами і стратегічною сировиною.

8. Прийняти єдину комплексну програму тарифного і нетарифного регулювання ЗЕД, встановити режим взаємності у питаннях доступу на ринки та усунення торгових бар'єрів.

9. Обґрунтувати з точки зору зовнішньополітичних пріоритетів та макроекономічного регулювання запровадження та розмір митних тарифів на товари й послуги, що ввозяться.

10. Доповнити Закон України «Про єдиний митний тариф» визначенням переліку товарів, порядком та критеріями створення переліку товарів, що належать до критичного імпорту.

11. Упорядкувати процедуру визначення індикативної митної вартості товарів у зовнішній торгівлі, зокрема у бартерних операціях.

12. Прийняти правила ввезення в Україну сложивчих товарів з урахуванням строків та стандартів виробництва.

13. Запровадити механізм безкоштовного зберігання продукції на митних складах під час проведення встановлених законодавством експертиз та оформлення відповідної документації.

14. Прийняти закон про антисубсидійні розслідування стосовно іноземних виробників та імпортерів, що відповідав би міжнародним стандартам.

15. Прийняти закон про антидемпінгові розслідування стосовно зарубіжних виробників та імпортерів, покласти на МЗЕЗторг проведення розслідувань та призначення адекватних засобів захисту внутрішнього товаровиробника.

16. Розробити механізм надання державними органами (підрозділами міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України) інформаційних послуг суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності на різних стадіях ведення господарської діяльності.

17. Доповнити законодавство про контроль за веденням розрахунків зовнішньоекономічної діяльності положенням про відлік терміну повернення валютної виручки з моменту перетинання митного пункту на території України.

18. Скасувати заборону на перевід боргу та поступлення правом вимоги зовнішньоекономічних розрахунків, їхне ліцензування покласти на МЗЕЗторг України.

19. Систематизувати законодавство про розрахунки в іноземній валюті, зменшити загальну кількість чинних нормативних актів цієї підгалузі.

20. Розробити офіційну стратегію захисту українського ринку та національних товаровиробників на засадах подання політики протекціонізму та лібералізації ЗЕД.

21. Запровадити щорічний перегляд та опублікування стратегії розвитку зовнішньоекономічної діяльності у вигляді звернень Президента до Верховної Ради України, звітів МЗЕЗторгу та інших уповноважених державних органів Верховній Раді тощо.

22. Розробити у господарському законодавстві вимоги до діяльності вітчизняних товаровиробників, які отримують пільги за програмами державної підтримки підприємництва у ЗЕД, що використовують державні заходи з захисту ринку від іноземної конкуренції тощо; включити ці вимоги у проєкт Господарського (Комерційного) кодексу України.

23. Доповнити кримінально-правове поняття фіктивного підприємництва альтернативними елементами об'єктивної сторони, змінити відповідним чином ст. 148⁴ КК України та узгодити цю норму з положеннями господарського законодавства.

24. Доповнити чинний КК України статтею про відповідальність посадових осіб, чия необережність потягла створення фіктивного суб'єкта підприємницької діяльності, а також посадових осіб підприємств державної форми власності, які не вживають заходів до повернення кредиторської заборгованості.

25. Доповнити законодавство про валютне регулювання положеннями про порядок розрахунків по правочинах, які передбачають передачу прав інтелектуальної власності, а також інші правочини, які не передбачають термінової оплати за товари, роботи, послуги.

26. Створити єдину інформаційну систему контролю господарських зобов'язань українських суб'єктів ЗЕД та їх контрагентів.

Комплексна реалізація запропонованих заходів дозволить неаб забезпечити шляхом удосконалення законодавства України ефективний захист публічних інтересів у галузі зовнішньоекономічної діяльності, сприяти б створенню оптимальної системи економічної безпеки держави.

§ 1. Поєднання кари та гуманізму в езекутивній діяльності

У радянському виправно-трудовому праві теоретико-підприємливий конструкції стосовно принципу гуманізму¹ ґрунтувалися на зумовленості застосування покарань інтересам суспільства, коли гуманізму виконання покарань надавалося ризику інституту необхідної оборони. Свідомостю цього є те, що з одних літературних джерел до інших перекочувало твердження, що гуманність радянської виправно-трудової політики визначається понад усе тим, що її здійснення спрямоване на захист радянського суспільства від злочинних посягань, а спричинення злочинцю певних страждань та обмежень у процесі виконання покарань є крайнім та вимушеним засобом охорони законних прав та інтересів радянських громадян². Виявляючи наступність у такому баченні принципу гуманізму, В. М. Трубников стверджує, що гуманність кримінально-виконавчої політики знаходить свій вираз у тому, що її здійснення спрямоване на захист суспільства від злочинних посягань, а страждання та обмеження надаються особам, що вчинили злочини, в ім'я інтересів інших громадян³. Слід сказати, що прибічники подібних поглядів на сутність принципу гуманізму проігнорували ту обставину, що під час виконання покарання, як реакції держави на вчинений злочин, вже немає в наявності злочинного посягання, від якого, як декому здається, все ще необхідно захищати суспільство та громадян, а тому такий заклик для органів та установ виконання покарань втрачає свою актуальність. Саме з цих міркувань можна погодитися з думкою В. А. Уткіна, що така «двобічна» концепція гуманізму, яка була вироблена в кримінальному праві, має

¹ ГУМАНИЗМ (від лат. *humanus* — людський) — ставлення до людини як до індивідуальної цінності, захист права особистості на свободу, щастя, всебічний розвиток і прояв своїх здібностей // Словник іншомовних слів. К.: Головна редакція УРЕ, 1977. — С. 187.

² Стручков Н. А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы Общей части. — М.: Юрид. лит., 1984. — С. 82.

³ Трубников В. М. Уголовно-исполнительное право Украины. Общая часть. Учеб. пособие. — Харьков: Рубикон, 1998. — С. 6.

А. Х. Степанюк,
доцент, завідувач сектора
В. С. Батиргарєєва,
молодший науковий співробітник
НДІ вивчення проблем злочинності
АПрН України

ПРИНЦИП ГУМАНИЗМУ В КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ ПРАВІ

Сектор проблем кримінально-виконавчого законодавства НДІ вивчення проблем злочинності АПрН України працює над дослідженням проблем теорії і практики виконання покарань. Враховуючи необхідність розробки теоретичного підґрунтя майбутнього Кримінально-виконавчого кодексу України, науковці сектору зосередили свої зусилля на формуванні понятійного апарату кримінально-виконавчого права, з'ясуванні сутності кримінально-виконавчої діяльності, визначенні основоположних вимог кримінально-виконавчого законодавства. Серед вихідних положень кримінально-виконавчого права, безумовно, знаходяться принципи, які мають відображати природу норм кримінально-виконавчого законодавства та пронизувати зміст норм Загальної та Особливої частини майбутнього Кримінально-виконавчого кодексу. В системі принципів кримінально-виконавчого права принцип гуманізму посідає гідне його значущості місце. Дотримання вимог гуманізму зумовлене, зокрема, необхідністю розбудови кримінально-виконавчої системи України на засадах, які б відповідали і міжнародним стандартам поведіння із засудженими.

Пропонується один з розділів монографії, що відображає певні аспекти дослідження принципу гуманізму в кримінально-виконавчому праві (§ 1 підготовлений А. Х. Степанюком; § 2 — В. С. Батиргарєєвою).

© Степанюк А. Х., Батиргарєєва В. С., 1999.

відношення до принципу гуманізму виконання покарання надзвичайно віддалене¹.

На завершальній стадії кримінальної відповідальності органи та установи виконання покарань мають справу безпосередньо з засудженими, а захист інтересів потерпілих для цих правоохоронних органів не постає як нагальна необхідність, сприймається адміністрацією органів та установ виконання покарань як другорядне завдання, наприклад, через встановлену у законодавстві черговість утримання за виконавчими листами на користь потерпілих із заробітку осіб, позбавлених волі (ст. 53 Виправно-трудового кодексу України). Той, хто стверджує, що гуманізм у кримінально-виконавчому праві знаходить свій прояв у захисті суспільства від злочинних посягань, об'єктивно сприяє тому, щоб не було належної оцінки дійсних проблем захисту інтересів потерпілих, свідків (у захисті їх майнових прав, у кримінальному процесі і т. ін.)².

У зв'язку з викладеним необхідно визнати справедливими сумніви І. Л. Близнюка в правомірності твердження, що реалізація принципу гуманізму в сфері виконання покарань у першу чергу враховує інтереси суспільства, а не окремої особи засудженого³. Адже саме ставлення до особи, що вчинила злочин, як стверджує В. Н. Кудрявцев, у світовій практиці постає загальноновизнаним показником реалізації в кримінальному праві гуманістичних принципів⁴.

Для діяльності органів та установ виконання покарань, основним напрямком якої є реалізація кари, непересічне значення має розуміння принципу гуманізму, яке відображене в статті 5 Загальної декларації прав людини формулою заборони: «Ніхто не повинен зазнавати торгур або жор-

¹ Уткин В. А. Курс лекцій по уголовно-исполнительному праву. Общая часть. — Томск: Томск. гос. ун-т, 1995. — С. 63.

² Там само.

³ Близнюк И. Л. Гуманизация исполнения наказания в виде лишения свободы и проблема дозволений, запретов в исправительно-трудовом праве Украины: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Укр. акад. внутр. дел. — К., 1992. — С. 9.

⁴ Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Отв. ред. А. В. Наумов. — М.: Юрист, 1996. — С. 51.

того, нелюдського чи такого, що принижує людську гідність, ставлення чи покарання». Необхідно віддати належне тому, що вказаний принцип декларується і в частині 2 статті 1 чинного Виправно-трудового кодексу України, де зазначено, що виконання покарання не має на меті заподіяння фізичних страждань або приниження людської гідності. Саме з огляду на це в літературі з виправно-трудового права був зроблений висновок, що виправно-трудове законодавство та практика його застосування вже відповідають міжнародним стандартам. Однак з урахуванням всіх реалій виконання покарань здається, що лише більш повне та детальне втілення принципу гуманізму в кримінально-виконавчому законодавстві з обов'язковим закріпленням в «рядових» нормах Кримінально-виконавчого кодексу гарантій захисту засуджених від торгур, насильства та іншого жорстокого або такого, що принижує гідність людини, поводження з ними дозволять привести нормативну базу виконання покарання до світових стандартів, зробити загальноновизнаним принципом та норми міжнародного права надбанням та складовою частинною кримінально-виконавчої системи України. Дотримання принципу гуманізму в діяльності органів та установ виконання покарань необхідне ще й тому, що будь-яка діяльність, яка несумісна з гуманністю, суперечить моралі.

При здійсненні правообмежень, які притаманні покаранням, гуманізм знаходить свій вияв у ставленні адміністрації органів та установ виконання покарань до засуджених. Саме через ці міркування кримінально-виконавче право має виходити з того, що гуманізм ексекутивної діяльності понад усе означає людське ставлення держави, суспільства до злочинця, що визнає кримінальної репресії⁵.

Принцип гуманізму стосовно засуджених, які відбувають покарання, ґрунтується на засадах статті 3 Конституції України, де проголошується, що в Україні людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека виз-

⁵ Философский энциклопедический словарь. — М.: ИНФРА — М, 1997. С. 120.

⁶ Уткин В. А. Вказ. работа. — С. 63.

виконавчого законодавства. Так, А. С. Михлин, В. І. Селверстов та І. В. Шмаров вважають, що принцип гуманізму одержує свій вираз перш за все в тих цілях, котрі ставлять перед собою держава при виконанні покарання, — у вправленні засудженого, формуванні в нього правослужбової поведінки, поважливого ставлення до людської особистості до праці та її результатів, правил та традицій людської поведінки та інших соціальних цінностей¹. М. П. Мелентєв також виходить з того, що принцип гуманізму виявляється у цілях та завданнях кримінально-виконавчого законодавства і здійснюється шляхом досягнення вправленні засуджених та вирішення таких завдань, як визначення засобів вправлення засуджених, забезпечення охорони їх прав, свобод та законних інтересів, а також надання їм допомоги соціальної адаптації².

Співставляючи цілі, завдання кримінально-виконавчого законодавства та його принципи, необхідно виходити з того, що принципи, хоча й здійснюють регулюючий вплив на практику правозастосування, але перш за все самі зумовлені цільовим характером діяльності органів та установ виконання покарання. Але, якщо кримінально-виконавче законодавство покликане регулювати виконання покарання то чи може воно регулювати процес змін у свідомості людини — вправлення засуджених? Цілком очевидно, що мета кримінально-виконавчого законодавства полягає в тому, щоб забезпечити регулювання діяльності органів та установ виконання покарань зі здійснення правобережності, що притаманні покаранням.

Спроба прив'язати принцип гуманізму до мети вправлення і нехтування при цьому таким завданням кримінально-виконавчого законодавства, як регулювання порядку та умов виконання та відбукання покарань, відбиває протиріччя

¹ Михлин А. С., Селверстов В. И., Шмаров И. В. Концептуальные проблемы нового Уголовно-исполнительного кодекса Российской Федерации // Гос. и право. — 1997. — № 8. — С. 71.

² Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации и Минимальным стандартам правилам обращения с заключенными / Под ред. П. Г. Мищенко. — М.: Экспертное бюро. — М., 1997. — С. 39.

ня, що існує, наприклад, між позбавленням волі, зміст якої полягає в ізоляції засудженого від суспільства, та цілями вправлення, яке має бути зведене до того, щоб зробити наслідки негативним впливом позбавлення волі на поведінку засудженого шляхом розширення контактів засуджених з їх родичами та громадськістю¹.

Детермінальне тлумачення принципу гуманізму, що об'єктивними цілями та завданнями кримінально-виконавчого законодавства, як це не парадоксально, з одного боку, відображає значне зростання рівня та ролі російської правової науки, а з іншого, виявляє її недоліки, оскільки принцип гуманізму співвідноситься з метою вправлення засуджених, тобто метою соціально-педагогічної діяльності, яка є периферійним напрямком діяльності органів та установ виконання покарань, але не з карою як метою кримінально-виконавчої діяльності.

Співставляючи мету покарання та принцип гуманізму, необхідно виходити з того, що саме кара є вторгненням у правове становище засуджених, саме в ексекутивній діяльності особливо нетерпиме будь-яке порушення принципу гуманізму. На мій погляд, у кримінально-виконавчому праві гуманізм необхідно розглядати в поєднанні з основним на-правленням діяльності органів та установ виконання покарань, тобто бачити гуманізм як вихідну вимогу до ексекутивної діяльності, метою якої є кара.

Як відомо, в діалектичній єдності з метою знаходяться засоби її досягнення. Однак, якщо взяти засоби самі по собі, безвідносно від мети, то в них відсутні властивості абсолютної гуманності або ж антигуманності, вони не можуть бути одночасно добрими чи недобрими. Відповідні якості засобів виявляються лише при дослідженні їх співвідношенні з конкретною метою². З урахуванням цієї обставини слід вважати цілком природним, що в літературі з виправно-тру-

¹ Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. — Амстердам — Київ: Українсько-Американське бюро захисту прав людини, 1996. — С. 258.

² Зандов А. И. Сравнительность и социалистическое право. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1980. — С. 87.

дового права вказувалось на виявлення принципу гуманізму у відповідних до мети виправлення засобах виправно-трудового впливу, бо виходили з того, що гуманність завжди визначає і гуманність засобів їх досягнення¹. Подібним чином вирішується це питання зараз і в кримінально-виконавчому праві Росії, де виходять з того, що принцип гуманізму реалізується в системі засобів виправного впливу: суспільно корисній праці, професійній підготовці та загальноосвітньому навчанні, а також у вимогах режиму, які забезпечують дисципліну та порядок відбукання покарання в поважанні гідності особи засудженого, його прав та законних інтересів². Як здається, таке розуміння принципу гуманізму можливе лише стосовно соціально-педагогічної діяльності, яка здійснюється в місцях позбавлення волі, не екзекутивної діяльності, яка є сутністю діяльності органів та установ виконання покарань.

Принципи, цілі, завдання та засоби діяльності органів та установ виконання покарань перебувають у діалектичній єдності, взаємозумовлені, що дозволяє прослідкувати можливість наслідки цієї взаємозумовленості. Так, з позицій педагогіки покарання — це засіб виправлення³. Це дає привід деяким вченим зробити умовивід, що покарання має бути застосоване в межах, які достатні для виправлення засуджених⁴. Однак, якщо дотримуватись того судження, що виправлення — це стохастичний процес, межі якого в часі визначити неможливо, а кара — це засіб виправлення, то зрозумілим було б обґрунтування того, щоб кара застосовувалася до тих пір, поки буде продовжуватись процес виправлення, бо інакше мета без поєднання її з засобом буде недосяжною. Отже, якщо спробувати продовжувати розмірковувати в цьому напрямку, то можна прийти й до висновку, що для виправлення засуджених оптимальним було б винесення

¹ *Наташев А. В., Стручков Н. А.* Основы теории исправительно-трудового права. — М.: Юрид. лит., 1967. — С. 60.

² *Михлин А. С., Селиверстов В. И., Шмаров И. В.* Вказ. робота. — С. 7.

³ *Уткин В. А.* Вказ. робота. — С. 49.

⁴ *Кленова Т. В.* Принципы уголовного права и принципы кодификации // Гос. и право. — 1997. — № 1. — С. 56.

будови невизначених вироків, в результаті чого персонал органів та установ виконання покарань одержав би достатній вплив та можливість для виправлення засуджених. Однак при цьому підході, що ґрунтується на відмінності розуміння та призначення покарання в праві та педагогіці, стає очевидним, що процес виправлення не вписується у вимоги законності та гуманізму.

Відсутності універсальності та всеосяжності принципів гуманізму виконавчого законодавства мають знайти свій прояв у тому, щоб поширювати свою дію на всі без винятку форми виконання покарань, як пов'язаних з позбавленням волі, так і без позбавлення волі. Однак, якщо поставити знак рівності між реалізацією принципу гуманізму та застосуванням засобів виправного впливу на засуджених, то поза цим принципу гуманізму залишається виконання довічного позбавлення волі (сам факт застосування якого не вписується в концепцію виправлення засуджених), а також по-друге, що виконуються одномоментно: штрафу, позбавлення волі, спеціального звання, рангу, чину чи кваліфікаційного класу, конфіскації майна, смертної кари.

Нарадати надію на те, що засоби виправно-трудового впливу перебувають у діловитій гармонії з гуманною метою виправлення, — означає нехтувати тією обставиною, що засобам виправно-трудового впливу властивий, попри те, як вказує В. І. Селиверстов, державно-примусовий характер¹, а отже, застосування цих засобів породжує додаткові правові обмеження в правовому статусі засуджених, що повинно виходити в зміст позбавлення волі, оскільки такі правові обмеження не передбачені Кримінальним кодексом. Особливо явочо це виглядає на прикладі законодавчого управління обов'язку (який не передбачений Конституцією) ст. 103 Кримінально-виконавчого кодексу Росії. В зв'язку з цим може виникнути питання: наскільки відповідає розумінню гуманізму як необхідності враховувати інтереси вільних громадян, які, до речі, не можуть в ряді випадків

¹ *Селиверстов В. И.* Теоретические проблемы правового положения осужденных. — М.: Академия МВД РФ, 1992. — С. 8.

знайти роботу (в Україні їх на початок 1999 року за офіційними джерелами — понад 5 млн. чоловік), вимога до персоналу органів та установ виконання покарань в обов'язковому порядку залучити осіб, що позбавлені волі, до праці. Як здається, з точки зору безробітних такий «гуманізм» не врятує чи викличе схвалення.

Не можна стверджувати, що цілком погоджене з принципом гуманізму розуміння відмови осіб, що позбавлені волі від праці як злісного порушення режиму (ч. 2 ст. 47 ВП України, ч. 6 ст. 103 КВК РФ). Як наслідок відмови від праці для осіб, що позбавлені волі, можлива зміна умов тримання засуджених шляхом переведення їх до інших установ виконання покарань з більш суворим режимом.

До речі, кілька слів про роль режиму. Згідно з чинним законодавством режим можна розглядати з різних позицій: тому що режим як засіб використовується стосовно різних цілей. Можливо, з урахуванням цієї обставини режиму, який насамперед характеризується як засіб виконання та відбуквання покарання, намагаються надати різних додаткових інколи навіть таких, що протирічать його сутності, функції. Так, теорія виправно-трудового права, а також і кримінально-виконавче право, яке ґрунтується на ній, Російської Федерації виходять з того, що режим є основним засобом впливу на засуджених, що, до речі, законодавчо закріплено. Відповідно ж до Європейських тюремних правил мета режиму поводження з засудженими полягає підтриманні їх здоров'я та почуття власної гідності, що відповідає вимогам гуманізму. Однак насправді режим не «спрацьовує» ні як засіб виправлення, ні як гарант збереження здоров'я засуджених, про що, наприклад, красномовно свідчать опубліковані дані по Російській Федерації, де захворюваність на туберкульоз у колоніях зараз перевищує аналогічний показник на волі в 42 рази, а смертність — у 1 разів. З 1995 року до епідемії туберкульозу в місцях позбавлення волі додалась ще й «епідемія» дистрофії¹.

¹ Информационный вестник Общественного центра содействия реформе уголовного правосудия. — 1998. — № 1. — С. 2-3.

Гуманізм вимагає покладати на адміністрацію органів та установ виконання покарань обов'язок не тільки шкелувати про здоров'я засуджених, але й враховувати їх поведінку під час відбуквання покарання, прагнення згладити вадю, заподіяти злочинном, викові, фізичні, психічні особливості, наслідки відбуквання покарання, що відбуваються в процесі еміґрації засудженого, тощо. Разом з тим було б несправедливо, як вважав В. А. Уткін, зводити гуманізм до лібералізму в кримінально-виконавчій діяльності, до необмежених повноважень щодо засуджених при виконанні покарання¹. Зрештою, адміністрації органів та установ виконання покарань необхідно виходити з того, що в езекутивній діяльності принцип гуманізму набуває об'єктивних характеристик, через що цілком неприпустимо ставити його втілення залежність від примх засуджених, як це, по суті, пропонує робити А. І. Зубков, котрий вважає, що реалізація принципу гуманізму прямо залежить від поведінки, бажань та настрою засуджених².

Для принципу гуманізму в езекутивній діяльності залежить у першу чергу від правового становища засуджених. Правовий статус засуджених, звичайно, відрізняється від правового статусу вільних громадян, бо покарання передбачає обмеження та позбавлення прав та свобод засудженого. При цьому необхідно враховувати, що стаття 29 Загальної декларації прав людини містить положення, згідно з яким при здійсненні своїх прав та свобод кожна людина повинна поважати тільки таких обмежень, які встановлені законом відповідно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та з метою задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві. Гуманізм виконання покарання виявляється в тому, що, здійснюючи езекутивну діяльність, адміністрація органів та установ виконання покарань не повинна застосовувати позбавлення та обме-

¹ Уткін В. А. Вказ. робота. — С. 63.

² Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации / Анисимков В. М., Артамонов В. П., Баунов В. В. и др. / Под ред. А. И. Зубкова. — М.: Инфра. — М. — Норма, 1997. — С. 15.

ження прав чи свобод особи, до якої застосовано покарання, в обсязі більшому, ніж це передбачено кримінальним законодавством. Так, якщо відповідно до статті 56 Кримінального кодексу Росії позбавлення волі зводиться до ізоляції засудженого від суспільства, то цілком зрозуміло, що КК і не передбачає будь-яких інших правообмежень для осіб, що позбавлені волі. Але зовсім на інших позиціях стоїть теорія виправно-трудового права, котра (а також і об'єднана нею практика) виходила і виходить з того, що позбавлення волі є не тільки необхідним елементом розуміння дефініції покарання гуманним актом, якщо виходити з того, що воно вичерпується одним лише фактом ізоляції засудженого. Помістити засудженого в місце ув'язнення ще не означає забезпечити кару. Позбавлення волі постає як покарання лише тоді, коли воно знаходить свій вираз у належній ізоляції злочинця, яка пов'язана з позбавленнями та обмеженнями ряду особистих прав та побутових зручностей. Необхідно звернути увагу, що такий підхід явно суперечить Мінімальним стандартним правилам поводження з ув'язненими та Європейським тюремним правилам, де сказано, що прийнятій в установі режим повинен прагнути зводити до мінімуму різницю між життям у тюрмі та життям на волю і що умови позбавлення волі та тюремна система не повинні поглиблювати страждання, які притаманні ув'язненню¹.

Таким чином, гуманізм кримінально-виконавчої діяльності повинен проявлятися в мінімумі кримінально-правової репресії. Причому це стосується як позбавлення волі, так і покарань, що не пов'язані з позбавленням волі, оскільки в Стандартних мінімальних правилах ООН стосовно засуджених, що не пов'язані з тюремним ув'язненням (Токійських правилах), цілком чітко викладена вимога, щоб у ході застосування заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням

¹ Стручков Н. А. Вказ. робота. — С. 83.

² Мінімальні стандартні правила обращения с заключенными. Воспитание и правоприменение. — 1990. № 7. — С. 46.
Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. — С. 237.

ням, права правопорушника не обмежувалися більшою мірою, ніж це санкціоновано компетентним органом, який виніс початкове рішення.

Отже, як стосовно позбавлення волі, так і відносно покарань, які не пов'язані з позбавленням волі, гуманізм у законодавстві з принципом законності вимагає, щоб правообмеження, які застосовуються до засуджених, не виходили за межі кримінально-правових санкцій, щоб кара не перетворювалася на покарання, передбаченого вироком суду. Виходячи з цього міркувань, здається сумнівним вирішення питання про застосування позбавлення волі в проектах Кримінального кодексу України, де передбачено кримінально-виконавчого кодексу України, де передбачено, що суд буде визначати у вирокі строк позбавлення волі, а вже вид виправної установи визначатиме адміністрація місце позбавлення волі. Ось чому здається, що І. Карлиць мав рацію, коли прийшов до думки, що там, де починається розсуд адміністрації, закінчується законність, і що гуманізм покарання знаходить свій вираз у тому, що вид колонії визначається саме судом¹. Нехтувати авторитетною думкою відомого вченого навряд чи коректно, тому при оцінці запропонованих новацій в проектах КК та КВК України виникають підстави прийти до висновку, що вказані види виправної установи адміністрацією місце позбавлення волі здатне призвести до порушень вимог законності та гуманізму.

Тільки реалізація правообмежень, які притаманні покаранням та передбачені лише кримінальним законодавством, може бути гарантією здійснення в кримінально-виконавчій діяльності принципу гуманізму. Стосовно, наприклад, позбавлення волі реалізувати принцип гуманізму як принцип застосування покарання можливо, по-перше, надійною ізоляцією та охороною засуджених, а по-друге, законодавчим забезпеченням засуджених від можливого свавілля з боку персоналу органів та установ виконання покарань. Враховуючи ці застереження, в майбутньому Кримінально-виконавчому кодексу України

¹ Карлиць Н. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. — М.: Юрид. лит., 1973. — С. 86, 87.

навчому кодексі України в обов'язковому порядку слід з'ясувати таке положення: «Відповідно до міжнародних принципів та Конституції України кримінально-виконавче законодавство та діяльність органів і установ виконання покарань ґрунтуються на суворому дотриманні гарантій захисту засуджених від тортур, насилля та іншого жорстокого чинного, що принижує людську гідність, поводження».

Таким чином, поєднання кримінально-виконавчої діяльності з гуманізмом здатне надати обличчя людяності каральному впливу, кримінально-правовій репресії.

Кримінально-виконавча діяльність характеризується системою, що є цілою і якісно визначеною, в якій кара та гуманізм на першій погляд мають вигляд протилежних моментів, що взаємовиключають один одного. Через це цілком законно, що в юридичній літературі були висловлені сумніви щодо можливості здійснення вимог гуманізму покаранні. Так, І. І. Карпець, виходячи з того, що не варто зводити гуманізм у покаранні до тих чи інших поступок злочинцю та до ліберального підходу до нього, прийшов до висновку, що застосування заходів державного примусу вимушеним, в інтересах суспільства, відступом від послідовного проведення в життя принципу гуманізму¹. Цей погляд поділяє і В. В. Похмелкін, який також вважає, що кримінально-правова репресія — вимушена та негуманна міра, що кримінально-правовий примус виглядає як відступ від гуманістичних ідеалів².

Як здається, проблема сумісності або ж несумісності кар та гуманізму, репресії та милосердя при застосуванні покарань може бути вирішена на основі з'ясування специфіки діяльності в ексекутивній діяльності закону єдності та боротьби протилежностей. І тут можуть бути виділені такі особливості:

1. В ексекутивній діяльності реалізація кар та гуманізму є взаємно пов'язаними протилежностями. Ці протилежності перебувають у діалектичній єдності — кара, що реалізує

¹ Карпець І. І. Вказ. робота. — С. 87.

² Похмелкин В. В. Социальная справедливость и уголовная ответственность. — Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1990. — С. 142.

я на засадах справедливості та законності, немислима без поєднання її з гуманізмом і, навпаки, гуманізм ексекутивної діяльності передбачає реалізацію карі, яка є його суттєвим аспектом. Отже, гуманізм ексекутивної діяльності і кара, яка здійснюється в межах кримінально-виконавчого законодавства, не можуть існувати одне без одного, хоча й через поєднання цих протилежностей їх єдність не відразу помітна.

2. Навесміюючи в ексекутивній діяльності, гуманізм та репресія намагаються звести нанівещь свою протилежність: одна біля одної карі, тим менше поблажливості і, навпаки, гуманізм виконання покарання покликаний пом'якшити репресію та слугувати своєрідним бар'єром тому, щоб покарання, яке застосовується, не перетворилося в розправу, в насильство над засудженим з метою помститися за вчинений злочин.

3. Послаблення карі з гуманізмом є особливим діалектичним принципом, який знаходить своє застосування в управлінні процесом виконання-відбування покарання. Досягнення гарантій карі та гуманізму здатне виступити як один з способів з'ясування основного протиріччя в ексекутивній діяльності — виконанням та відбуванням покарання шляхом згладжування протилежних інтересів адміністрації та засуджених.

4. Послаблення карі та гуманізму, що виступає як один з фундаментальних принципів ексекутивної діяльності, повинно відображатися в кримінально-виконавчому праві і в діяльності органів та установ виконання покарань як складова обов'язкового процесу виконання-відбування покарання.

5. Послаблення карі та гуманізму в межах кримінально-виконавчого права дозволяє бачити перспективи розвитку кримінально-виконавчої діяльності як в позитивному, так і в можливому негативному плані, передбачає необхідність розробки кримінально-виконавчого законодавства, норми якого повинні відображати взаємне передбачення цих протилежностей.

6. Виявляючись як різнобіжні тенденції, кара та гуманізм знаходяться в ексекутивній діяльності як діалектичне протиріччя, не тільки заперечуючи, але й передбачаючи одне одного. Однак в кримінально-виконавчій діяльності практичне послання карі та гуманізму не повинно відбуватися випадково. Механізм свідомого поєднання карі та гуманізму

— це система кримінально-виконавчої діяльності, що регулюється нормами та принципами кримінально-виконавчого законодавства. Момент гуманізму виступає в ексекутивній діяльності як своєрідна протитяга правообмеженням, які можуть бути реалізовані однобічно упереджено, і навпаки, переважання каральної діяльності з протилежностей здатне призвести до порушення каральної діяльності, яка повинна здійснюватися на засадах дотримання прав людини, справедливості та законності.

§ 2. Принцип гуманізму у міжнародному і кримінально-виконавчому праві України

Звернення до літературних джерел дозволяє побачити, що існують принципи: 1) кримінально-виконавчого права; 2) кримінально-виконавчої політики; 3) кримінально-виконавчого законодавства і 4) кримінально-виконавчої діяльності. Окремі автори вкладають у кожне з цих понять різний зміст, значення. Тому іноді омонімічні за найменуванням принципи різні за своїм змістом.

Виходячи з цього, розгляд принципу гуманізму в кримінально-виконавчому праві має певну складність, оскільки серед юристів, що представляють цю галузь права, немає єдиної думки щодо змісту терміна, про який ідеться, — про принципи пенітенціарної політики, чи про принципи кримінально-виконавчого права, або ж про принципи діяльності установ і органів, що виконують кримінальне покарання. Так, І. Л. Близнюк вважає, що правильно відповіді на питання можна, звернувшись до матеріалістичної діалектики і методології права. На його погляд, з розгляд співвідношення політики і права виходить, що право — однієї з форм вираження і закріплення політики. Це означає, що принципи пенітенціарної політики, які знайшли свій вираження у нормах ВТП, стають і принципами даної галузі права¹.

¹ Близнюк І. Л. Гуманізація виконання покарання в виді ліпшої свободи і проблема дозволеній, заперетов в исправительно-трудовом праві України: Автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Укр. акад. внутр. дел. — К., 1992. — С. 8.

Згідно з традиційними уявленнями, що склалися у вітчизняній юридичній літературі, гуманізм має дві сторони. Однією стороною він звернений до суспільства, коли спричинення злочинців певних страждань і обмежень у процесі виконання покарання розглядається як засіб охорони законних прав і інтересів громадян, коли страждання і позбавлення заповнюються меншості (злочинцям) в ім'я інтересів переважної більшості громадян і коли з метою захисту суспільства від злочинців допускається існування найсуворіших кримінальних покарань, включаючи смертну кару¹.

З іншого боку охорона суспільних інтересів з позицій гуманізму в широкому значенні слова включає в себе не тільки інтереси всього суспільства, але й гуманне ставлення до засудженого. Таке ставлення до засудженого зумовлюється принципами демократичної правової держави. У правовій державі повинні діяти надійні гарантії, які б забезпечили гуманне поводження з засудженим, повагу до його особистості.

Навпаки, як вважає В. А. Уткін, така «двобічна» концепція гуманізму неминуче призводить до необхідності визначити найгуманнішим в історії нашої держави період кінця 30-х — початку 50-х років, коли кримінальна репресія була найбільш суворою, а мільйони відбували занадто тривалі терміни покарання в сталінських в'язницях і таборах. Крім того, така позиція сприяла недооцінці дійсних проблем захисту інтересів потерпілих, свідків у кримінальному процесі². Необхідно відзначити, що подібне розуміння проблеми гуманізму Уткін вкладає в зміст принципу кримінально-виконавчого права, а Н.А. Беляєв — у зміст принципу виправно-трудового політики³.

Гуманізм у галузі кримінально-виконавчої діяльності означає передусім людське ставлення держави в особі органів, що виконують кримінальне покарання, до злочинців, якого надають кримінальній репресії. Гуманізм передбачає визнання співробітниками кримінально-виконавчої си-

¹ Исправительно-трудовое право / Под ред. Н. А. Беляева. — М.: Юрид. лит., 1971. — С. 10.

² Уткин В. А. Вказ. работа. — С. 63.

³ Беляев Н. А. Вказ. работа. — С. 10-11.

стеми засуджених як рівних собі за їх людським еством істот (не за правовим становищем). При цьому сама кримінально-виконавча система не повинна вести до руйнування особистості, підірвати здоров'я засудженого¹.

Принцип гуманізму в кримінально-виконавчому законодавстві знаходить відображення в тому, що вимоги до учасників діяльності з розробки і прийняття законодавчих актів, які служать засобом самообмеження державної влади і керівництвом для досягнення цілей правового регулювання в галузі виконання покарань, повинні зумовлюватися досвідом, що об'єктивно склався в світовій практиці законодавчого закріплення і охорони соціальних умов, необхідних для здійснення і захисту основних прав людини і громадянина.

Держави, здійснюючи боротьбу зі злочинністю, караючи винних у вчиненні злочинів, головним чином застосовували внутрішньодержавні заходи превентивного, репресивного, виховного характеру. Однак лише цих заходів для досягнення позитивних результатів явно недостатньо. Все більшу роль тут починає відігравати співпраця держав, вплив положень (норм, стандартів), вироблених державами спільно.

Таким чином, для більш повного розуміння змісту гуманізму (в праві, законодавстві, діяльності, політиці) потрібно звернутися як до вітчизняного, так і до світового досвіду, відображеного, зокрема, в міжнародно-правових документах про поведження з засудженими, а також у законодавстві інших держав.

Міжнародне право, як і внутрішньодержавне, має свою систему принципів. Принцип міжнародного права можна охарактеризувати таким чином: по-перше, це фундаментальна, основоположна ідея всієї системи міжнародного права, яка проявляється через сукупність норм права і виступає як системостворюючий момент; по-друге, ця ідея виступає як критерій законності в галузі міжнародного права, тобто їй не повинна суперечити жодна норма права, що стосується як процесу нормотворення, так і процесу тлумачення норм

¹ Уткин В. А. Вказ. робота. — С. 63.

права; по-третє, принцип міжнародного права є основою для прийняття рішень у конкретних справах¹.

Що ж до класифікації принципів міжнародного права, то більшість авторів зазначає, що в сучасному міжнародному праві існує група основних (загальних) принципів², які характеризуються тим, що це найбільш загальні, загально-визнані принципи, для яких поширюється на всю галузь сучасного міжнародного права. Існує і друга група принципів — спеціальні принципи, що характеризуються більш вузькою сферою застосування, визначаються специфікою предмета міжнародно-правового регулювання³.

Між цими двома групами принципів існують відносини субординації. Спеціальні принципи не можуть суперечити основним (загальним) принципам міжнародного права. Одним із спеціальних принципів міжнародного права в галузі боротьби зі злочинністю є, як і в кримінально-виконавчій політиці, принцип гуманізму, тісно пов'язаний з принципом невідворотності покарання. Треба відмітити, що принцип гуманізму відомий і в інших галузях міжнародної співпраці. І в кожній з них як спеціальний принцип він несе своє смислове навантаження, наповнюється своїм конкретним змістом.

Згідно з принципом гуманізму в міжнародному праві особа, що вчинила злочин, не повинна уникнути покарання, однак покарання повинно відповідати меті ресоціалізації злочинця. Принцип гуманізму на міжнародно-правовому рівні реалізується таким чином.

По-перше, різними міжнародними організаціями (в тому числі ООН), конгресами, з'їздами розроблена велика кількість документів (конвенції, пакти, правила, декларації тощо), які рекомендують державам дотримуватися певних правил у поводженні з ув'язненими, обмежувати застосування смертної кари тощо. Наприклад, цим питанням присвячені такі документи, як Мінімальні стандартні правила

¹ Васильєв А. М. О правовых идеях-принципах // Сов. гос. и право. — 1975. — № 3. — С. 69.

² Бобров Р. Л. Современное международное право. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1962. — С. 70–78.

³ Галенская Л. Н. Правовые проблемы сотрудничества государств в борьбе с преступностью. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. — С. 8.

поводження з в'язнями (1955 р. і 1977 р.), резолюція 2857 Генеральної Асамблеї ООН (1971 р.), резолюція 1574 (L) Економічної і Соціальної Ради ООН (1971 р.), Доповідь Генерального секретаря ООН про смертну кару (1974 р.).

По-друге, заборонені всі види підлевільного стану, що оголошується злочинном (Конвенція МОП № 29 про примусову або обов'язкову працю від 28 червня 1930 р.). Тут викликає інтерес порівняння міжнародно-правової і конституційної оцінки примусової праці. Міжнародно-правові рішення містяться в Пакті про громадянські і політичні права і в раніше прийнятих конвенціях Міжнародної організації праці.

Згідно з ч. 3 ст. 8 Пакту, «ніхто не може примушуватися до примусової або обов'язкової праці», але тут же дається тлумачення того, що терміном «примусова праця» не охоплюються «робота або служба, яку повинна виконувати особа, що знаходиться в ув'язненні на основі законного розпорядження суду, або особа, умовно звільнена від такого вироку». Частина 3 ст. 43 Конституції України так само вказує, що «використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою... робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду...».

По-третє, принцип гуманізму вважатиме недопустимим застосування тортур, жорстоких або ж принижуючих людську гідність покарань. Так, ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права формулює це правило таким чином: «Ніхто не повинен зазнавати покарань або жорстоких, нелюдських або таких, що принижують його гідність, поводження чи покарання». ХХХ сесія Генеральної Асамблеї ООН (1975 р.) підтвердила це правило, прийнявши Декларацію про захист всіх осіб від тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. По-четверте, принцип гуманізму в міжнародному праві виявляється і при використанні інституту видачі. Як правило, держава, якій видається особа, бере на себе зобов'язання, що обмежують межі переслідування. Так, нормами міжнародного права забороняється судити видану особу за злочин, який не було обумовлено у вироку про видачу, передавати її третій державі; якщо за вчине-

ний злочин особа може бути засуджена до смертної кари, а остання не застосовується в державі, яка її видала, то смертна кара повинна бути замінена іншим видом покарання.

Першорядне значення міжнародних пактів про права людини, як і Загальної декларації прав людини, і конвенцій у сфері гуманітарного права полягає в тому, що вони, виходячи з всевітнього досвіду і втілюючи сучасні потреби і тенденції соціального прогресу, встановлюють загальнолюдські стандарти прав і свобод особистості. Такі стандарти являють собою нормативний мінімум, що визначає рівень державної регламентації з допустимими відступами в тій або іншій державі в формі його перевищення або конкретизації¹.

Стаття 63 Конституції України закріплює положення, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Це ж положення, по суті, але більш детально відтворюється і в ст. 8 Виправно-трудового кодексу України. В ст. 1 ВТК мова йде про те, що виконання покарання не має на меті заповідання фізичних страждань або приниження людської гідності. Дані формулювання переіснують з уже згаданою ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. На підтвердження і розв'язання згаданих положень принцип гуманізму в нашій пенітенціарній системі в ідеалі повинен виявлятися в тому, щоб у процесі виконання покарання у вигляді позбавлення волі засудженому створювалися всі умови для нормального людського існування: забезпечення приміщенням для мешкання, відповідна норма харчування, побутове і медичне обслуговування, зв'язок з родичами і близькими тощо. Про це детально сказано у Мінімальних стандартих правил поводження з ув'язненими.

Можна констатувати, що правове регулювання режиму позбавлення волі в Україні прагне до відповідності вимогам Керівних принципів Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими (статті 56-64). Зокрема, в ст. 60 Керівних принципів вказується: «Режим, прийнятий у за-

¹ Міжнародное право / Под ред. В. М. Игнатченко. - М.: Юрид. лит., 1995. - С. 243.

ладах, повинен прагнути зводити до мінімуму різницю між життям на свободі і життям у в'язниці, що вбиває у в'язня почуття відповідальності та усвідомлення людської гідності». У ВТК України поки що немає прямого законодавчого закріплення цього найважливішого положення, але з контексту ряду статей ВТК випливає, що все ж ув'язненим створюються умови, які сприяють зміцненню зв'язків з сім'єю, близькими, залученню до цінностей суспільства взагалі. Сюди належать надання побачень з родичами, представниками громадських, релігійних та інших організацій, телефонних переговорів, необмежена можливість листування (з деяким обмеженням для осіб, що відбувають покарання у в'язниці) тощо.

Працівники кримінально-виконавчої системи роблять певні кроки в справі ресоціалізації, повернення до суспільства особи, що відбуває покарання у вигляді позбавлення волі. Звернемося тепер до міжнародних стандартів про медично-санітарне обслуговування. У Мінімальних стандартахних правилах докладно висвітлені проблеми медичного забезпечення (статті 22–26). У вітчизняному ВТК медично-санітарному обслуговуванню присвячені статті 76, 76¹, 77. Медично-санітарне обслуговування даних осіб регулюється також підзаконними актами Міністерства внутрішніх справ України і Міністерства охорони здоров'я України. Ознайомитися з ними може досить вузьке коло осіб. В умовах великої кількості випадків різних соціальних психопатій, психічних відхилень, наркоманії, алкоголізму, тяжких захворювань серед осіб, засуджених до позбавлення волі, необхідно забезпечити можливість доступу до даних нормативних актів для ознайомлення заінтересованих осіб. Такий підхід, зокрема, сприяв би також постановці медичного обслуговування засуджених у нашій країні на належний рівень і ще більше робив би нашу кримінально-виконавчу систему такою, що відповідає міжнародним стандартам у даній сфері.

У статтях 46–54 Мінімальних стандартних правил визначаються основи правового становища персоналу пенітенціарної установи. Встановлюючи високі вимоги до персоналу, Правила зазначають, що «хороша робота в'язничних

установ залежить від доброзичливості, гуманності, компетентності і особистих якостей цих співробітників». В'язнична адміністрація «повинна постійно прищеплювати своїм співробітникам і громадськості переконання в тому, що вона виконує роботу великого суспільного значення». Беручи до уваги виключно складні умови роботи співробітників виправних установ, Правила рекомендують забезпечувати персонал відповідними пільгами і умовами праці. У 1994 році ВТК України поповнився розділом IX — «Персонал установ і органів виконання покарань», який так само підкреслює гуманне ставлення персоналу до засуджених. Стаття 127 ВТК свідчить: «Несумісні з роботою в органах виконання покарання жорстокість, нелюдність або принижуючі людську гідність дії». У цьому ж розділі Кодексу згадується про соціальний захист і пільги персоналу установ і органів виконання покарань.

Таким чином, тут наша держава підійшла до сприйняття положень міжнародних стандартів гуманітарного права. З точки зору принципу гуманізму і міжнародних стандартів поведження з засудженими основні засоби виправлення засуджених (ст. 7 ВТК України) повинні сприяти гуманізації виконання покарання і, зрештою, його ефективності.

Аналізуючи норми виправно-трудового законодавства, потрібно зазначити, що положення принципу гуманізму, що знайшли відображення і закріплення в одних нормах, не повинні знецінюватися в підзаконних відомчих нормативних актах. Є випадки, коли відомчий нормативний акт містить норми, які передбачають додаткові обмеження для засуджених, не зафіксовані у ВТК (наприклад, відомчий акт «Деякі особливості відбування покарання засуджених у виправно-трудовах колоніях-поселеннях», затверджений МВС України в 1992 році, вводить обмеження для засуджених, не передбачені ВТК України). Таким чином, важливі принципи формувалися часто без урахування положень міжнародних документів про захист загальних прав і свобод людини і міжнародних стандартів поведження з ув'язненими. Довгий час у вітчизняній юриспруденції вважалось, що Мінімальні стандарти правила поведження з ув'язненими,

прийнятті ООН, менш гуманні, ніж ті, що застосовуються в нашій країні.

Найбільш повно принцип гуманізму у кримінально-виконавчій політиці знаходить своє втілення в наявності таких інститутів, як амністія, помилування, поліпшення умов відбuvання покарання за певних обставин, переведення в колонії-поселення, дострокове звільнення, звільнення від подальшого відбuvання покарання при захворюванні тяжкою хворобою, відстрочення виконання покарання.

Необхідно зупинитися і на питанні про смертну кару — виняткову міру покарання — з урахуванням міждержавно-правових положень. Проблема скасування або, принаймні, обмеження смертної кари звучить з новою силою, стаючи все більш актуальною в зв'язку з прийняттям України до Ради Європи. Україна, підписавши Конвенцію про захист прав людини і основних свобод, повинна була підписати і ряд протоколів до неї. Протокол № 6 до цієї Конвенції присвячений питанню скасування смертної кари в мирний час. Вступивши до РЄ, Україна встановила мораторій на виконання смертних вироків. Чи означає це, що в нашій державі автоматично припиняється виконання смертних вироків, а протягом подальших трьох років відміняється смертна кара? Зрозуміло, що, вступаючи до будь-якої вже існуючої організації, новий її член повинен визнавати основоположні принципи організації, в іншому разі само членство в ній втрачає значення. До того ж Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод загалом відповідає інтересам України і нашої Конституції. Одночасно виникає питання про те, чи можуть бути у того, хто вступає до організації, розходження з іншими її членами, чи всі її члени повинні мати абсолютно однакові підходи до розв'язання всіх питань? Як здається, такі розходження цілком допустимі і можуть мати місце. У Декларації про принципи міжнародного права, дружніх відносин, що стосуються і співпраці між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, схваленої на XXV сесії Генеральної Асамблеї ООН 24 жовтня 1970 року, був сформульований ряд принципів. Одним з цих принципів названий принцип невтручання у внутрішні справи держав.

Відносно дії принципу невтручання у внутрішні справи держави потрібно зазначити, що боротьба зі злочинністю і поведіння з ув'язненими — справа внутрішньої компетенції кожної держави. Саме цим пояснюється той факт, що всі рішення міжнародних конгресів ООН, РЄ з боротьби зі злочинністю і поведіння з правопорушниками мають характер рекомендацій. Крім того, розбіжності є і у тих держав, які вже давно перебувають у Раді Європи. Смертна кара не відмінена цілим рядом країн Європи. Наприклад, у Бельгії, Греції смертна кара не відмінена, хоч фактично її не застосовують. Румунія ж застосовує смертну кару на практиці. Подібні невідповідності відбиті і в міжнародних актах Ради Європи. Так, п. 1 ст. 64 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод свідчить: «Будь-яка держава під час підписання цієї Конвенції або здачі на зберігання своєї ратифікаційної грамоти може зробити застереження стосовно будь-якого окремого положення Конвенції з огляду на те, що той чи інший закон, чинний у цей час на її території, не відповідає цьому положенню». Крім того, і в самому тексті Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод, на відміну від Протоколу № 6, говориться: «Жодна людина не може бути умисно позбавлена життя інакше ніж на виконання вироку суду, винесеного після визнання її винною у вчиненні злочину, за який законом передбачено таке покарання» (п. 1 ст. 2 Європейської конвенції). Отже, Конвенція в принципі не виключає збереження смертної кари в тій або іншій державі Європи, на відміну від Протоколу № 6, в якому йдеться про скасування смертної кари. Чи не закладена тут колізія норм міжнародного права? Безумовно, в перспективі смертна кара в Україні буде скасована, але форсування даного процесу на в'язь чи виправдано.

Україна, за оцінками міжнародних експертів, в середині 80-х років займала 62-е місце в списку країн — членів ООН за рівнем визнання міжнародних документів з прав людини. Вступ України до Ради Європи, без сумніву, важливий крок на шляху демократизації нашого суспільства і входження країни до європейських структур. Але входження до

РЄ — недешева справа не тільки для цієї організації, але і для країн, які виявили бажання до неї вступити. Так, для того, щоб правова база України відповідала юридичним актам, прийнятим у Західній Європі, необхідно замінити або прийняти як нові кілька тисяч нормативних актів. Національне законодавство України має бути приведено у відповідність до міжнародних норм і стандартів, у тому числі і тих, які містяться в Загальній декларації прав людини, міжнародних пактах з прав людини, в підсумкових документах НБСЄ і конвенціях РЄ, які справедливо названі кодексом демократії¹. Завдання залучення до високих загальноназваних міжнародних стандартів демократії, справжнього забезпечення прав і свобод людини складне і об'ємне, вимагає величезних зусиль не лише з подолання негативних наслідків минулого, але й урахування нової непростой реальності, пов'язаної з насущною необхідністю дотримання всіх видів прав і свобод людини — громадянських, політичних, соціально-економічних.

¹ *Забарко Б.* Міст між Заходом і Сходом // Політика і час. — 1994. — № 7. — С. 91.

ЗАКОНОПРОЕКТНІ РОБОТИ

Про порядок прийняття, реєстрації, перевірки та ввізнення заяв, повідомлень і іншої інформації про злочини.
Проект нормативного змісту глави «Реабілітація» КПК України.

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА ДО ПРОЕКТУ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ПОРЯДОК ПРИЙНЯТТЯ, РЕЄСТРАЦІЇ, ПЕРЕВІРКИ ТА ВИРІШЕННЯ ЗАЯВ, ПОВІДОМЛЕНЬ І ІНШОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЗЛОЧИНИ»

В історії України не було і зараз немає спеціального закону, який би регламентував прийняття, реєстрацію, перевірку та вирішення заяв, повідомлень, іншої інформації про вчинені чи такі, що підготовляються, злочини. Однак мова йде про такі види діяльності, які здійснюються щоденно всіма органами дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури і суду. Згідно із ст. 10 КПК України органами дізнання є:

1) міліція;

1-1) податкова міліція — у справах про ухилення від сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), а також у справах про приховування валютної виручки;

2) органи безпеки у справах, віднесених законом до їх відання;

3) командири військових частин, з'єднань, начальники військових установ — у справах про всі злочини, вчинені підлеглими їм військовослужбовцями і військовозобов'язаними під час проходження ними зборів, а також у справах про злочини, вчинені працівниками і службовцями Зброй-

них Сил України у зв'язку з виконанням посадових обов'язків або в розташуванні частини, з'єднання, установи;

4) митні органи — в справах про контрабанду;

5) начальники виправно-трудових установ, слідчих ізоляторів, лікувально-трудових профілакторіїв і виховно-трудових профілакторіїв — у справах про злочини проти встановленого порядку несення служби, вчинені працівниками цих установ, також у справах про злочини, вчинені в розташуванні зазначених установ;

6) органи державного пожежного нагляду — у справах про пожежі і порушення протипожежних правил;

7) органи прикордонної охорони — у справах про порушення державного кордону;

8) капітани морських суден, що перебувають у далекому плаванні.

Окрім названих органів дізнання заяви і повідомлення, як і інші джерела інформації про злочини, приймають, перевіряють і вирішують слідчі підрозділи органів прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки і податкової міліції.

Виявляється, що у нас в країні прийняттям, реєстрацією, перевіркою та вирішенням заяв і повідомлень про злочини займаються дванадцять різних органів. Вони, по-перше, багаточисельні і, по-друге, різні як за своїм складом, так і з точки зору професійної підготовленості до виконання покладених на них функцій. Вже тому є доцільною адекватна, тобто повна, всебічна і правильна по суті законодавча регламентація діяльності органів з прийняття, реєстрації, перевірки та вирішення заяв і повідомлень про злочини.

В чинному КПК України регламенту розглядуваної діяльності присвячено всього дев'ять статей (94–100), але і вони не регулюють усіх сторін діяльності органів дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури і суду, пов'язаної з прийняттям, реєстрацією, перевіркою та вирішенням заяв і повідомлень, іншої інформації про злочини.

Враховуючи цю обставину, деякі органи, які ведуть боротьбу зі злочинністю, розробляють і приймають свої, тобто відомчі нормативні акти, що регламентують розглядуване питання.

Найбільш повно прийняття, реєстрація, перевірка та вирішення заяв і повідомлень про злочини регламентовані Міністерством внутрішніх справ, де наказом Міністра від 26 листопада 1991 року № 500 затверджена і введена в дію Інструкція «Про порядок прийому, реєстрації, обліку і розгляду в органах, підрозділах і установах внутрішніх справ України заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини і пригоди».

При всій цінності згаданої Інструкції вона регламентує діяльність органів дізнання і досудового слідства лише одного відомства. В інших відомствах є свої інструкції, котрі деякі питання регламентують не так, як це зроблено МВС, а в більшості органів дізнання, як і в деяких органах досудового слідства, розглядувані тут питання зовсім ніяк не регламентовані.

Зрозуміло, що одна ця обставина негативно позначається не тільки на діяльності, пов'язаній з прийняттям, реєстрацією, перевіркою та вирішенням заяв, повідомлень, іншої інформації про злочини, але і на ефективності боротьби зі злочинністю в цілому.

Таким чином, потреба в єдиній правовій регламентації всіх названих аспектів діяльності органів дізнання і досудового слідства, прокуратури і суду є очевидною. Її задоволення можливе лише на підставі прийняття Верховною Радою України спеціального законодавчого акту.

Запропонований для розгляду проект Закону «Про порядок прийняття, реєстрації, перевірки та вирішення заяв, повідомлень і іншої інформації про злочини» складається з семи відносно самостійних, але об'єктивно взаємопов'язаних розділів. В основу їх виділення покладено зміст діяльності органів дізнання, слідства, прокуратури і суду, в якій як структурні елементи виділено такі операції провадження, як прийняття, реєстрація, перевірка та вирішення заяв, повідомлень і іншої інформації про злочини. Без них неможливе на високому рівні здійснення розглядуваної професійної діяльності, а, значить, неможливо і залишати їх без детальної правової регламентації. Окрім названих елементів, у проекті Закону виділено розділи, що регламенту-

ють загальні положення даного виду діяльності, а також здійснення відомчого контролю і прокурорського нагляду.

Прийняття такого Закону дозволить:

1. Упорядкувати ті правові відносини, що виникають між громадянами, яким злочинном заподіяно шкоду, іншими заінтересованими особами і органами, котрі ведуть боротьбу зі злочинністю.
2. Забезпечити єдність у діяльності всіх органів дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури і суду з прийняття, реєстрації, перевірки та вирішення заяв, повідомлень, іншої інформації про злочини, що дозволить компетентним органам держави своєчасно реагувати на кожний факт вчиненого злочину.
3. Поліпшити управління діяльністю всіх правоохоронних органів, які мають відношення до прийняття, реєстрації, перевірки та вирішення заяв і повідомлень про злочини.
4. Активізувати і посилити боротьбу зі злочинністю, суттєво підвищити ефективність професійної діяльності всієї системи правоохоронних органів.
5. Створити додагкові гарантії встановлення режиму законності на всій території країни.

Проект

Закон України

«Про порядок прийняття, реєстрації, перевірки та вирішення заяв, повідомлень і іншої інформації про злочини»*

Цей Закон визначає єдиний порядок провадження за явами, повідомленнями та іншою інформацією про злочини. Закон забезпечує фізичним і юридичним особам можливість поновлення їх прав і законних інтересів, порушених в результаті вчинення злочину.

* Розробники: В. С. Зеленецький, професор, заступник директора з наукової роботи НДІ вивчення проблем злочинності АПрН України; Л. М. Лойко, кандидат юрид. наук, доцент кафедри організації боротьби з контрабандою і порушеннями митних правил Академії митної служби України.

Роз'яснення значення термінів, які вживаються в Законі

Дослідчий кримінальний процес — структурна частина кримінального процесу, що передує стадії досудового слідства, в межах якої органом дізнання, слідчим, прокурором, судом чи суддею здійснюється провадження за заявами, повідомленнями й іншою інформацією про злочини, пов'язане з їх прийняттям, реєстрацією, перевіркою і вирішенням.

Дослідчі пізнавальні дії — процесуальні дії органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду (судді), за допомогою яких у дослідчому кримінальному процесі проводяться перевірка заяв, повідомлень і іншої інформації про злочини і встановлюються підстави для прийняття рішень про заведення кримінальної справи, відмову в заведенні такої справи або направлення заяв (повідомлень) за належністю.

Розділ 1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Обов'язок повідомляти про злочини

1. Громадяни та посадові особи підприємств, організацій, установ повинні негайно повідомляти органи дізнання, досудового слідства, прокуратури і судові органи про відомі їм злочини.
2. Неповідомлення про достовірно відомі підготовку, замах на злочин або вчинення тяжких злочинів тягне кримінальну відповідальність.
3. Направлення до органів дізнання, слідства, прокуратури і суду завідомо неправдивих заяв і повідомлень про злочини тягне відповідальність згідно з чинним законодавством.
4. На громадян не покладається обов'язок повідомляти про злочини, вчинені близькими родичами, коло яких визначається кримінально-процесуальним законодавством.

Стаття 2. Заборона відмови в прийнятті заяви або повідомлення про злочин

Органам дізнання, дізнавачам, слідчим, прокурорам та суддям забороняється відмовляти в прийнятті заяв і повідомлень про злочини з посиленнями на неповноту викладених у них

відомостей, належність заяви чи повідомлення, політичні погляди, національність, партійну належність, стать, вік, стан здоров'я особи, яка звернулася із заявою чи повідомленням, незнання мови звернення, закінчення строку давності притягнення до кримінальної відповідальності та інші обставини.

Стаття 3. Обов'язок своєчасного реагування на заяви та повідомлення про злочини

Орган дізнання, дізнавач, слідчий, прокурор і суд (суддя) зобов'язані в межах своєї компетенції своєчасно розпочати дослідчий кримінальний процес у всіх випадках, коли для цього є передбачені даним Законом приводи і підстави.

Стаття 4. Недопустимість провадження за анонімним повідомленням

Непідписані або підписані підробленим підписом чи написані від імені вигаданої особи заяви і повідомлення не можуть слугувати приводом до початку дослідчого процесуального провадження.

Стаття 5. Строки провадження за заявами і повідомленнями про злочини

1. Провадження за заявами і повідомленнями про злочини повинно бути закінчено протягом п'ятнадцяти днів. В цей строк зараховується час з моменту прийняття заяви чи повідомлення про злочин або безпосереднього виявлення ознак злочину до винесення постанови про заведення кримінальної справи, про відмову в заведенні такої справи або ж про направлення заяви (повідомлення) за належністю.

2. При неможливості прийняття в зазначений строк одного з рішень, вказаних в частині 1 даної статті, цей строк може бути продовжено прокурором, який здійснює безпосередній нагляд за виконанням законів відповідними органами дізнання і досудового слідства, до тридцяти днів. Подальше продовження строку не допускається. Строк провадження за заявою (повідомленням) про злочин, яке здійснює суд або суддя, продовжується за наявності обставин, зазначених у частині 2 цієї статті, відповідно судом або одноособово діючим суддею.

3. Якщо вирішення заяви або повідомлення про злочин не потребує перевірки відомостей, які в них викладені, то рішення повинно бути прийняте в строк не пізніше п'яти днів.

Стаття 6. Вжиття заходів до усунення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину

1. При встановленні в ході дослідчого провадження причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, орган дізнання, дізнавач, слідчий і прокурор вносять подання, а суд (суддя) — ухвалу (постанову) у відповідний орган держави, громадську організацію або посадовій особі про вжиття заходів до усунення цих причин і умов.

2. Якщо в ході перевірки заяви чи повідомлення буде встановлено, що в діянні особи, про яку повідомлено, чи в діяннях інших осіб є також ознаки адміністративного чи дисциплінарного правопорушення або ці особи повинні бути згідно з чинним законодавством притягнуті до матеріальної відповідальності, орган дізнання, дізнавач, слідчий, прокурор і суд (суддя) зобов'язані порушити питання про притягнення цих осіб до адміністративної, дисциплінарної або матеріальної відповідальності.

3. Не пізніше як у місячний строк по поданню або ухвалі (постанові) має бути вжито необхідних заходів і про результати повідомлено особу, яка надіслала подання чи ухвалу (постанову).

4. У разі залишення посадовою особою подання без розгляду орган дізнання, дізнавач, слідчий, прокурор і суд (суддя) зобов'язані вжити заходів, передбачених статтями 254—257 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Стаття 7. Залучення перекладача

1. Особам, які особисто з'явилися до органу дізнання, слідчого, прокурора або суду (судді) із заявою чи повідомленням про злочин, а також особам, що беруть участь у провадженні дослідчих пізнавальних дій і не володіють мовою, якою ведеться провадження, забезпечується право висловлюватися рідною мовою і користуватися послугами перекладача.

2. Перекладач повинен з'явитися за викликом особи, яка веде дослідчий кримінальний процес, і зробити повно і точно доручений йому переклад.

3. Правила цієї статті поширюються на особу, запрошену до участі в провадженні для роз'яснення знаків німого або глухого.

Стаття 8. Участь спеціаліста при провадженні дослідчих пізнавальних дій

1. У необхідних випадках для участі у провадженні дослідчої пізнавальної дії може бути залучена особа, яка має спеціальні знання або навички (спеціаліст) і яка не заінтересована в результатах дослідчого провадження.

2. Спеціаліст зобов'язаний: з'явитися на виклик; брати участь у провадженні дослідчої пізнавальної дії, використовуючи свої спеціальні знання і навички для сприяння у виявленні, закріпленні та вилученні доказів; давати пояснення з приводу спеціальних питань, які виникають при проведенні дослідчої пізнавальної дії.

3. Спеціаліст вправі: звертатися з дозволу особи, яка веде дослідчий кримінальний процес, із запитаннями до осіб, які беруть участь у проведенні дослідчої пізнавальної дії; робити заяви, пов'язані з виявленням, закріпленням і вилученням доказів.

4. Перед початком дослідчої пізнавальної дії, в якій бере участь спеціаліст, особа, яка веде процес, пересвідчується в особі та компетентності спеціаліста і роз'яснює йому права та обов'язки. Про виконання цих вимог зазначається в протоколі дослідчої пізнавальної дії.

5. В разі відмови або ухилення спеціаліста від виконання своїх обов'язків особа, яка веде провадження, повідомляє про це адміністрацію підприємства, установи чи організації за місцем роботи спеціаліста для відповідного реагування.

Стаття 9. Обов'язок роз'яснення і забезпечення прав особам, які беруть участь у провадженні за заявами і повідомленнями про злочини

1. Орган дізнання, дізнавач, слідчий, прокурор і суд (суддя) повинні роз'яснити особам, які беруть участь у провадженні за заявами та повідомленнями про злочини, їх права і забезпечити можливість здійснення цих прав.

2. Для роз'яснення населенню порядку прийняття, реєстрації, перевірки та вирішення інформації про злочини у відповідних органах у доступних для громадян місцях вивішуються текст даного Закону, а також відомості про адреси /номери телефонів органів, на які покладено безпе-

редній контроль і нагляд за додержанням законності при провадженні за заявами і повідомленнями про злочини.

3. Громадянину, який особисто з'явився до органу дізнання, слідства, прокуратури або суду і повідомив про злочин, видається під розписку талон, в якому зазначаються дані про посадову особу, яка прийняла і зареєструвала інформацію про злочин, дату і час, коли інформацію прийнято і зареєстровано та її реєстраційний номер. Форма талона є єдиною для всіх міністерств і відомств, які згідно з законом мають право приймати, реєструвати, перевіряти і вирішувати заяви і повідомлення про злочини, і розробляється цими міністерствами і відомствами за взаємною узгодженістю.

Стаття 10. Засоби правового захисту заявника і особи, яка повідомила про злочин

1. Дані про заявника і особу, яка повідомила про злочин, що стали відомі посадовим особам правоохоронних органів, можуть бути розголошені лише з урахуванням захисту прав і законних інтересів цих осіб та гарантуванням їм безпеки.

2. Порядок застосування заходів безпеки щодо осіб, зазначених в частині 1 даної статті, визначається Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві».

Стаття 11. Підстави для застосування при перевірці заяв і повідомлень про злочини оперативного-розшукових дій

Правовими підставами застосування при перевірці заяв і повідомлень про злочини оперативного-розшукових дій є відповідні норми Закону України «Про оперативного-розшукову діяльність».

Стаття 12. Заборона розголошення даних, одержаних у ході дослідчого кримінального процесу

Дані, одержані в ході дослідчого кримінального процесу, можуть бути розголошені тільки з дозволу особи, яка веде провадження, в тому обсязі, в якому вона визнає за потрібне, за винятком інформації, яка має конфіденційний характер.

Стаття 13. Діловодство щодо заяв та повідомлень про злочини

Діловодство за заявами і повідомленнями про злочини ведеться в порядку, який встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Розділ 2. ПРИЙНЯТТЯ ЗАЯВ, ПОВІДОМЛЕНЬ ТА ІНШОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЗЛОЧИНИ

Стаття 14. Приводи до початку дослідчого кримінального процесу

1. Приводами до початку дослідчого кримінального процесу є джерела інформації про вчинені або підготовлювані злочини. Це:

- 1) заяви громадян;
 - 2) явка з повинною;
 - 3) повідомлення установ, підприємств, організацій та посадових осіб;
 - 4) повідомлення органів масової інформації.
2. Приводом до початку дослідчого процесу є також безпосереднє виявлення органом дізнання, дізнавачем, слідчим, прокурором, судом або суддею ознак злочину.
3. Джерела інформації про злочини, що надходять до державних органів або посадових осіб, які не мають права вести кримінально-процесуальне провадження, набувають значення приводу до початку дослідчого кримінального процесу після надходження їх до органу дізнання: дізнавача, слідчого, прокурора, суду (судді).

Стаття 15. Заяви громадян про злочини

1. Заяви громадян про вчинені злочини або підготовку до них можуть бути усними або письмовими.

2. Усні заяви заносяться до протоколу, який підписують заявник та посадова особа, яка прийняла заяву. Протокол повинен містити відомості про заявника, місце його проживання, а також про його особисті документи. Якщо заявник не може пред'явити документи, повинні бути вжиті інші заходи для перевірки відомостей про його особу. Заявник попереджається про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиву заяву, про що відмічається в протоколі. До протоколу заносяться від першої особи повідомлення про обставини вчиненого або підготовлюваного злочину.

Стаття 16. Явка з повинною

1. Заява про явку з повинною — це повідомлення про злочин, вчинений або підготовлюваний заявником.

2. Заява про явку з повинною може бути письмовою або усною.

3. Усна заява заноситься до протоколу, в якому зазначаються відомості про особу заявника і від першої особи викладається зміст його заяви. Протокол підписують заявник і посадова особа, яка склала протокол.

Стаття 17. Повідомлення установ, підприємств, організацій та посадових осіб

1. Повідомлення установ, підприємств, організацій та посадових осіб повинні бути зроблені в письмовій формі. На них мають бути відбитки штампу та печатки відповідного підприємства, установи чи організації.

2. До повідомлення можуть додаватися документи і предмети, що підтверджують обставини вчинення злочину.

Стаття 18. Повідомлення органів масової інформації

1. Повідомлення органів масової інформації — це оприлюднені в пресі, по радіо, телебаченню (в тому числі в кіно і відеофільмах неігрового жанру) відомості про злочини.

2. Повідомлення про злочини в органах масової інформації підлягають прийняттю районним (міським) або прирівняним до нього прокурором, у районі діяльності якого розташований орган преси, радіомовлення або телебачення, що оприлюднив відомості про злочин.

3. Керівники органів масової інформації, а також автори повідомлень зобов'язані на вимогу дізнавача, слідчого, прокурора чи судді надати документи та інші матеріали, які в них є і підтверджують зроблені повідомлення, за винятком випадків, коли конфіденційність цих матеріалів гарантується законом.

Стаття 19. Права особи, яка заявила або повідомила про злочин

У дослідчому кримінальному процесі особи, які заявили або повідомили про злочин, мають право:

1) заявляти клопотання про доповнення матеріалів перевірки заяви чи повідомлення або про проведення дослідчих пізнавальних дій;

2) отримувати копії постанов про відмову в заведенні кримінальної справи, про заведення справи або про направлення заяви (повідомлення) за належністю;

- 3) подавати особі, яка веде провадження, додаткові джерела доказової інформації;
- 4) ознайомлюватися з матеріалами закінченого провадження про відмову в заведенні кримінальної справи;
- 5) подавати скарги на рішення і дії посадових осіб органів, які здійснюють дослідче провадження.

Стаття 20. Безпосереднє виявлення ознак злочину

1. Безпосереднє виявлення органом дізнання, дізнавачем, слідчим, прокурором або судом відомостей про ознаки злочину може служити приводом до початку дослідчого кримінального процесу у разі, коли:

- 1) дізнавач, слідчий, прокурор є очевидцями злочину або встановили сліди злочину безпосередньо після його вчинення;
 - 2) орган дізнання (дізнавач) отримав відомості про злочин при здійсненні своїх функцій або при провадженні дізнання в справі про інший злочин;
 - 3) слідчий отримав відомості про злочин при провадженні досудового слідства в кримінальній справі про інший злочин;
 - 4) прокурор отримав відомості про злочин при виконанні ним своїх функцій;
 - 5) суд отримав відомості про злочин при провадженні в іншій кримінальній або цивільній справі.
2. Безпосереднє виявлення ознак вчиненого або підготовлюваного злочину оформляється посадовою особою, що виявила злочин, письмовим висновком, в якому викладаються виявлені відомості про злочин та його ознаки.

Стаття 21. Підстави до початку дослідчого кримінального процесу.

Підставами до початку дослідчого кримінального процесу є наявність в одному із джерел інформації, вказаних в статті 14 цього Закону, вказівок на ознаки злочину

Стаття 22. Інша інформація про злочин

1. Інформація про злочини, одержана органом дізнання, дізнавачем, слідчим, прокурором, судом (суддею) по телефону, телеграфу, радіо або з іншого джерела, не передбаченого частиною 1 статті 14 цього Закону, підлягає обов'язковому прийняттю, реєстрації і перевірці в загальному порядку.

100

2. В разі неспітвдження цієї інформації про злочин матеріали її перевірки списуються до наряду загального діловодства органу, який прийняв інформацію.

Розділ 3. РЕЄСТРАЦІЯ ЗАЯВ, ПОВІДОМЛЕНЬ ТА ІНШОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЗЛОЧИНИ

Стаття 23. Поняття реєстрації інформації про злочини

Реєстрація заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини — це фіксація факту прийняття її відповідним органом з присвоєнням порядкового номера (індексації) і записом отриманих відомостей у реєстраційному документі.

Стаття 24. Форма реєстраційних документів

Форма реєстраційних документів є єдиною для всіх міністерств і відомств, які уповноважені здійснювати провадження за заявами і повідомленнями про злочини, і розробляється відповідними міністерствами за погодженням з Генеральною прокуратурою України.

Стаття 25. Порядок заповнення реєстраційних документів

Заповнення реєстраційних документів здійснюється спеціально уповноваженими керівником відповідного органу посадовими особами.

Стаття 26. Строк реєстрації джерел інформації про злочини

1. Джерела інформації про злочини, що надійшли до органу дізнання, слідчого, прокурора або суду, підлягають негайній реєстрації з обов'язковим зазначенням дати і часу їх надходження.

2. Якщо реєстрацію інформації про злочини було затримано з поважних причин, то в реєстраційному документі зазначається дата і точний час її початкового одержання посадовою особою. В таких випадках строк провадження обчислюється саме з цього часу.

3. В разі надходження до органу дізнання, слідчого, прокурора чи суду інформації, яка направлена до даного органу з іншого органу за належністю, вона реєструється в за-

101

гальному порядку. При цьому строк її вирішення враховується з часу останньої реєстрації.

Стаття 27. Недопустимість повторної реєстрації джерел інформації про злочини

1. При надходженні до органу дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду інформації, яка раніше була зареєстрована і за якою розпочато дослідчий кримінальний процес або ведеться провадження у кримінальній справі, вона повторно не реєструється, а додається до матеріалів відповідного провадження.

2. Положення частини 1 цієї статті не поширюється на випадки, коли по факту, про який повідомляється, раніше було прийняте рішення про відмову в заведенні кримінальної справи або про закриття кримінальної справи.

Розділ 4. ПЕРЕВІРКА ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЗЛОЧИНИ

Стаття 28. Засоби перевірки інформації про злочини

Перевірка заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини здійснюється органом дізнання, дізнавачем, слідчим, прокурором, судом (суддею) шляхом провадження дослідчих пізнавальних дій. Ними є: відібрання пояснень; дослідчий опит; прийняття явки з повинною; виготовлення графічних зображень; виготовлення відтисків, зліпків; дослідчий огляд; доставляння; догляд; витребування матеріалів; прийняття доказової інформації; доручення посадовим особам установ, підприємств, організацій проведення ревізій, інвентаризацій, відомчих перевірок і відомчих експертис; контрольна перевірка; опечатування об'єктів; застосування звуко- і відеозапису, фото- і кінозйомки; спеціальне дослідження об'єктів.

Стаття 29. Використання даних, одержаних при провадженні за заявами і повідомленнями про злочини, у кримінальній справі

Дані, встановлені при провадженні дослідчих пізнавальних дій, у разі заведення кримінальної справи використовуються як докази у справі.

102

Стаття 30. Відібрання пояснень

1. Пояснення відбираються від особи, яка з'явилася з повинною, і заіздозреного за їх згодою.

2. Для дачі пояснень особа запрошується дізнавачем, слідчим, прокурором або суддею.

3. Перед відібранням пояснення заіздозреному і особі, яка з'явилася з повинною, роз'яснюються їх права і обов'язки, а заіздозреному, окрім того, повідомляється, у зв'язку з чим його доставлено.

4. Результати відібрання пояснення відображаються в протокол, в якому вказуються: місце і дата його складення, посада і прізвище особи, яка відібрала пояснення, час початку і закінчення відібрання пояснення, прізвище, ім'я та по батькові заіздозреного або особи, яка з'явилася з повинною, їх вік, місце роботи, рід занять або посада, місце проживання.

5. За згодою заіздозреного і особи, яка з'явилася з повинною, пояснення може бути написано ними особисто. При дачі усних пояснень вони вносяться посадовою особою до протоколу пояснення.

Стаття 31. Дослідче опитування

1. З метою встановлення очевидців злочину або осіб, які можуть володіти інформацією, що має значення для дослідчого провадження, дізнавач, слідчий, прокурор і суддя вправі проводити опитування громадян. Опитувана особа не поперджається про кримінальну відповідальність за відмову від дачі пояснень і дачу завідомо неправдивих відомостей.

2. За результатами опитування особою, яка його провела, складається довідка, в якій зазначається: місце, час опитування; дата складення довідки, ким вона складена; дані про особу опитуваного, а також стислі відомості про обставини діяння, якщо вони були повідомлені опитуваною особою.

Стаття 32. Прийняття явки з повинною

В разі явки громадянина до органу дізнання, дізнавача, слідчого, прокурора чи до суду (судді) з повинною про вчинення ним самим або з його участю злочину, у зв'язку з яким уже розпочато кримінально-процесуальне провадження, складається протокол, в якому викладається зміст отриманих від громадянина відомостей.

103

Стаття 33. Виготовлення графічних зображень

1. З метою фіксації видимих слідів діяння, про яке надійшла інформація, дізнавачем, слідчим, прокурором або суддею можуть виготовлятися графічні зображення: схеми, плани, розрізи, графіки, креслення, малюнки.

2. На документі з графічним зображенням посадова особа, яка його виговорила, робить напис із зазначенням виду об'єкта зображення; даних щодо часу, місця і масштабу виготовлення (якщо зображення виготовлене з використанням масштабу); а також вказується, у зв'язку з чим воно виготовлене. Документ підписує особа, яка його виговорила.

Стаття 34. Виготовлення відтисків, зліпків

1. Для фіксації об'ємних слідів діяння дізнавач, слідчий, прокурор, суддя виготовляють відтиски і зліпки, які супроводжують пояснювальним написом про виробника відтиску або зліпка, місце, час і умови, в яких вони були виготовлені.

2. Факт виготовлення відтиску або зліпка відображається в довідці, яка підписується посадовою особою, що його виговорила.

Стаття 35. Дослідчий огляд

1. З метою виявлення слідів злочину і встановлення відомостей про факти, які можуть вказувати на наявність ознак злочину, дізнавач, слідчий, прокурор і суддя проводять огляд місцевості, приміщень, предметів та документів.

2. Огляд житла, а також інших приміщень, що знаходяться у власності громадян, проводиться тільки за згодою власника. Без згоди цих осіб огляд може бути проведено у невідкладних випадках, пов'язаних з рятуванням людей і майна, або з безпосереднім переслідуванням осіб, які вчинили злочин. У всіх інших випадках огляд житла чи іншого приміщення, що знаходиться у власності громадянина, проводиться за вмотивованим рішенням суду.

3. Для участі в проведенні огляду може бути залучено спеціаліста.

4. При необхідності в ході огляду виготовляються графічні зображення, відтиски, зліпки слідів, проводяться звуко- і відеозапис, фото-, кінозйомка.

5. За результатами дослідчого огляду складається протокол, який підписують всі учасники огляду.

Стаття 36. Доставляння

1. Орган дізнання, дізнавач, слідчий, прокурор мають право доставити до відповідного правоохоронного органу особу, якщо цю особу застали при безпосередній підготовці, вчинення або ж відразу після вчинення суспільно небезпечного діяння в разі відсутності відомостей про її особу або якщо ті відомості, що є, викликають сумнів в їх достовірності.

2. Про кожний випадок доставляння посадовою особою, що прийняла таке рішення, складається протокол, в якому вказуються підстави і мотиви доставляння, час складання протоколу, пояснення доставленого. Протокол підписують посадова особа, яка його склала, і доставлений.

3. Строк, на який особа може бути доставлена, не повинен перевищувати 24 годин. У цей строк включається час з моменту фактичного доставлення особи і до її звільнення.

4. Звільненню доставлена особа підлягає в разі, коли:

1) закінчився строк доставляння;

2) після заведення кримінальної справи немає підстав для затримання або застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту;

3) достовірно встановлено особу доставленого;

4) прийнято рішення про відмову в заведенні кримінальної справи до закінчення строку доставляння.

Стаття 37. Особа, запідозрена у вчиненні злочину

1. Запідозреним визнається особа, доставлена за підозрою у вчиненні суспільно небезпечного діяння.

2. Запідозрений має право: відмовитися від дачі пояснень; представляти докази; заявляти клопотання про провадження додаткових дослідчих пізнавальних дій; заперечувати проти підстав відмови в заведенні кримінальної справи, а при відмові в заведенні справи вимагати продовження провадження у звичайному порядку; знайомитися з матеріалами дослідчого провадження при відмові в заведенні кримінальної справи; оскаржувати дії і рішення посадових осіб, які ведуть провадження.

Стаття 38. Огляд транспортних засобів, багажу, вантажу і особистих речей громадян

1. Огляд провадиться при наявності у дізнавача або слідчого достатніх підстав вважати, що в транспортному

засобі, багажі, вантажі, що знаходиться в ньому, або в особистих речах громадян знаходяться предмети чи документи, які мають значення для законного і обґрунтованого вирішення заяв і повідомлень про злочини.

2. Перед оглядом громадянину пропонується пред'явити знаряддя злочину, речі і цінності, здобуті злочинним шляхом, або інші предмети і документи, що мають значення для дослідчого провадження. У разі відмови виконати цю вимогу особою, якої вона стосується, транспортний засіб, вантаж, багаж і особисті речі підлягають примусовому огляду.

3. При огляді можуть бути вилучені предмети і документи, що мають значення для вирішення інформації про злочин, а також предмети і документи, виключені законом з обігу.

4. Огляд повинен провадитися в присутності власника речей за винятком випадків, коли його не вдалося встановити або коли в матеріалах провадження є дані про наявність у транспортному засобі, вантажі, багажі або в речах вивохових речовин, пристроїв або ж інших матеріалів, що являють собою небезпеку для життя людей.

Стаття 39. Огляд особи

1. При доставлянні особи до органу, в якому проводиться перевірка інформації про злочин, у всіх випадках, а також при наявності достатніх підстав вважати, що під час проведення догляду транспортних засобів, вантажу, багажу або особистих речей громадяни, яким вони належать, приховують при собі предмети і документи, що мають значення для дослідчого провадження, проводиться їх особистий огляд.

2. Особистий огляд громадян проводиться особою однієї статі в приміщенні або інших місцях, що виключають доступ сторонніх громадян і відповідають правилам санітарії та гігієни.

Стаття 40. Протокол огляду

1. Про проведення огляду складається два примірники протоколу. В протоколі зазначається: які об'єкти оглядалися; дані про власника оглянутих транспортних засобів, вантажу, багажу, особистих речей, особу оглянутого; які предмети, документи вилучені, куди і в якому порядку вони направлені для зберігання.

2. Протокол підписують особа, яка проводила огляд, і власник оглянутих предметів, речей або громадянин, відносно якого було проведено особистий огляд.

3. Один примірник протоколу огляду вручається під розписку власнику транспортного засобу або особі, речі і предмети якої чи її особисто було оглянуто.

Стаття 41. Витребування матеріалів

1. Витребування матеріалів, які мають значення для вирішення заяв і повідомлень про злочини, проводиться дізнавачем, слідчим, прокурором, суддею в разі, коли вони мають точні дані про те, що предмети або документи знаходяться у певної особи.

2. Про витребування матеріалів дізнавач, слідчий, прокурор і суддя виносять постанову, а суд — ухвалу.

3. Про факт передачі витребуваних матеріалів складається протокол у двох примірниках. У протоколі вказуються відомості щодо посадової особи, якій передано матеріали; часу і місця передачі витребуваних об'єктів; особи, в якій вони витребувані; індивідуальних ознак, місця знаходження, стану, об'єму, розміру, ваги матеріалів; використаних при передачі об'єктів технічних засобів; упаковки матеріалів. Обидва примірники протоколу підписуються посадовою особою, яка одержала матеріали, і особою, у якій вони були витребувані. Один примірник протоколу вручається під розписку особі, у якій витребувані матеріали.

4. Витребувані об'єкти зберігаються при матеріалах провадження за правилами, встановленими для зберігання речових доказів у кримінальних справах.

5. При відсутності підстав для заведення кримінальної справи питання про витребувані матеріали вирішується постановою про відмову в заведенні справи, при цьому:

1) знаряддя злочину конфіскуються;

2) речі, вилучені з обігу, передаються відповідним установам або знищуються;

3) речі, які не мають ніякої цінності і не можуть бути використані, знищуються, а у випадках, коли заінтересовані особи просять про це, можуть бути передані їм;

4) гроші, цінності та інші речі, нажиті злочинним шляхом, передаються в доход держави;

5) гроші, цінності та інші речі, які були об'єктом злочинних дій, повертаються їх законним власникам, а якщо їх не встановлено, то ці гроші, цінності та речі переходять у власність держави.

6. Спір про належність речей, що підлягають поверненню, вирішується в порядку цивільного судочинства.

Стаття 42. Обов'язковість видачі матеріалів, предметів, документів

1. Посадові особи і громадяни не вправі відмовлятися пред'являти чи видавати документи, предмети, інші матеріали, що витребуються дізнавачем, слідчим, прокурором, судом або суддею при провадженні за заявами і повідомленнями про злочини.

2. Видача документів, які містять дані, що складають державну або посадову таємницю, проводиться з додержанням існуючих правил, які забезпечують нерозголошення цих даних.

Стаття 43. Прийняття доказової інформації

У разі подання громадянами або посадовими особами предметів і документів, які мають значення для дослідного провадження, орган дізнання, дізнавач, слідчий, прокурор, суд (суддя) приймають їх, про що складають протокол. В протоколі зазначаються: час і місце прийняття предметів чи документів; дані про особу, яка їх подала; індивідуальні ознаки предметів; стан, об'єм (обсяг), розмір, вага матеріалів, що приймаються; дані про технічні засоби, якщо вони використувувались при передачі об'єктів; їх упаковка. Протокол підписують посадова особа, яка прийняла предмети або документи, і особа, що їх подала.

Стаття 44. Доручення про проведення ревізії

1. З метою перевірки виробничої і господарсько-оперативної діяльності підприємств, установ, організацій орган дізнання, слідчий, прокурор, суд (суддя) мають право доручати посадовим особам органів відомчого контролю, що є компетентними оцінювати названу діяльність, проведення ревізій.

2. Рішення про доручення проведення ревізії оформляється постановою органу дізнання, слідчого, прокурора, судді або ухвалою суду.

3. Порядок і строки проведення ревізій встановлюються відомчими нормативними актами.

Стаття 45. Доручення про проведення інвентаризації

1. З метою визначення стану матеріальних засобів підприємства, установи, організації в натурі орган дізнання, дізнавач, слідчий, прокурор, суддя і суд мають право доручати посадовим особам органів відомчого контролю проведення інвентаризації.

2. Рішення про доручення проведення інвентаризації оформляється постановою органу дізнання, дізнавача, слідчого, прокурора, судді або ухвалою суду.

3. Порядок і строки проведення інвентаризації визначаються відомчими нормативними актами.

Стаття 46. Доручення про проведення відомчої перевірки

1. В разі, коли діянням, про яке надійшла інформація, заподіяно шкоду життю і здоров'ю людей і це діяння пов'язане за часом і місцем з виконанням робітниками та службовцями підприємств, установ, організацій своїх функціональних обов'язків, орган дізнання, слідчий, прокурор, суддя або суд доручають посадовим особам органів відомчого контролю проведення перевірок підлеглих їм осіб і структурних підрозділів.

2. Рішення про доручення відомчих перевірок оформлюється постановою органу дізнання, слідчого, прокурора, судді або ухвалою суду.

3. Порядок і строки проведення відомчих перевірок встановлюються Кабінетом Міністрів України.

4. Органу, який доручив проведення відомчої перевірки, посадовими особами, що проводили її, разом з актом перевірки надсилаються матеріали, які відображають хід, зміст і результати перевірочних дій.

Стаття 47. Доручення про проведення відомчої експертизи

1. Якщо при проведенні за заявою або повідомленням про суспільно небезпечне діяння, пов'язане зі здійсненням діяльності підприємством, організацією, установою, потрібні наукові, технічні чи інші спеціальні знання, орган

дизнання, слідчий, прокурор, суд і суддя доручають посадовим особам відповідного підприємства, які володіють необхідними знаннями, проведення відомчої експертизи.

2. Рішення про доручення проведення відомчої експертизи оформляється постановою органу дізнання, слідчого, прокурора і судді або ухвалою суду.

3. Порядок і строки проведення експертизи визначаються відомчими нормативними актами.

Стаття 48. Контрольна перевірка

1. З метою встановлення ознак злочину в діянні, змістом якого є цивільна угода або господарсько-правова виробнича операція, дізнавач, слідчий, прокурор, суддя мають право провести контрольну перевірку правомірності угоди або виробничої операції.

2. При перевірці може бути використане необхідне спеціальне обладнання.

3. Для участі в проведенні контрольної перевірки як спеціалісти можуть залучатися ревізор, державний інспектор з якості або особа, яка вміє поводитись зі спеціальним обладнанням.

4. Хід, зміст і результати перевірки відображаються в протоколі, який складається в двох примірниках. У протоколі зазначаються: вид цивільної угоди або господарсько-виробничої операції; кількість сировини або продукції, які досліджувалися; способи визначення кількісних і якісних характеристик; вид використаного обладнання; результати дослідження. Протокол підписують: особа, яка провела контрольну перевірку; особа, дії якої перевірялись, і інші особи, які брали участь у перевірці.

5. Один примірник протоколу вручається під розписку особі, яка здійснивала угоду або операцію, що перевірялась.

Стаття 49. Опечатування об'єктів

1. При наявності достатніх підстав вважати, що заінтересовані в результатах дослідного провадження особи, які мають право користуватися документами, сировиною, продукцією підприємств, установ, організацій, можуть перешкодити встановленню істини, орган дізнання, дізнавач, слідчий, прокурор, суд (суддя) вправі опечатати об'єкти, в яких знаходяться матеріали, що мають значення для правильного вирішення інформації про злочин.

2. Особа, яка проводить опечатування, може користуватися консультаціями спеціаліста.

3. При опечатуванні об'єктів обов'язковою є присутність представника адміністрації підприємства, установи, організації, яким належать об'єкти, що опечатуються.

4. Про проведення опечатування складається в двох примірниках протокол, в якому зазначаються дані про осіб, які брали участь в опечатуванні; час опечатування; опечатані об'єкти; використані при цьому засоби. Обидва примірники протоколу підписують усі особи, які брали участь в опечатуванні. Другий примірник протоколу вручається під розписку представникові адміністрації підприємства, установи, організації, яким належать опечатані матеріали.

5. Строк опечатування не може перевищувати п'яти днів.

6. Про скасування опечатування особою, яка його провела, з участю представника адміністрації підприємства, установи, організації складається в двох примірниках протокол, у якому зазначаються дата, час і причини скасування опечатування. Протокол підписують особа, яка скасувала опечатування, і представник адміністрації. Останньому під розписку вручається другий примірник протоколу.

Стаття 50. Застосування звуко- і відеозапису, фото- і кінозйомки

1. З метою фіксації статичних і динамічних ознак об'єктів, що підлягають дослідженню, дізнавач, слідчий, прокурор, суддя мають право застосовувати звуко- і відеозапис, фото- і кінозйомку. Для участі в діях по застосуванню цих технічних засобів можуть залучатися спеціалісти.

2. Фонограми, відеокасети, фотоплівки і фотографії, а також кіноплівки супроводжуються пояснювальним написом, який повинен містити відомості про осіб, які використувували відповідний технічний засіб, об'єкти, для фіксації яких використувувалася технічний засіб; місце, час, умови його застосування. Дані документи зберігаються в матеріалах дослідного провадження.

Стаття 51. Спеціальні дослідження об'єктів

1. В разі, коли при перевірці заяв (повідомлень) про злочини потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання,

орган дізнання, дiзнавач, слiдчий, прокурор, суд або суддя вправi визначити спеціальне дослiдження (експрес-аналiз речовини, судово-медичне освiдування осіб i трупiв тощо).

2. Проведення спеціальних дослiджень доручається окремим експертам або експертним установам, коло яких визначено Законом України «Про судову експертизу».

3. Результати дослiдження вибiраються в актi, в якому повиннi бути вiдповiдi на всi питання, що поставленi в дорученнi.

4. Строк проведення спецiального дослiдження не повинен перевищувати трьох днiв. У цей строк зараховується час з моменту одержання експертом (експертною установою) доручення про проведення дослiдження i до направлення акта спецiального дослiдження особi, яка його призначила.

Роздiл 5. ВИРIШЕННЯ ЗАЯВ ТА ПОВIДОМЛЕНЬ ПРО ЗЛОЧИНИ

Стаття 52. Рiшення, якi приймаються за заявами та повiдомленнями про злочини

1. За кожною заявою (повiдомленням) про злочин орган дiзнання, слiдчий, прокурор, суд або суддя приймають одне з таких рiшень:

- 1) про заведення кримiнальної справи;
- 2) про вiдмову в заведеннi кримiнальної справи;
- 3) про направлення заяви або повiдомлення за належнiстю.

2. Про прийняте рiшення повiдомляється заявнику чи iншим заiнтересованим особам.

Стаття 53. Порядок заведення кримiнальної справи

1. При встановленнi в ходi дослiдного провадження до-статнiх даних, якi вказують на наявнiсть ознак злочину, орган дiзнання, слiдчий, прокурор i суддя виносять постанову, а суд — ухвалу про заведення кримiнальної справи.

2. В постановi або ухвалi зазначається: час i мiсце їх винесення; ким вони винесенi; пiдстави для прийняття такого рiшення; факт, у зв'язку з яким заводиться справа; стаття кримiнального закону, за ознаками якої заводиться кримiнальна справа, i подальше її направлення.

3. Справи приватного обвинувачення заводяться тiльки судом (суддею).

Стаття 54. Направлення кримiнальної справи пiсля її заведення

Пiсля заведення кримiнальної справи:

- 1) суд (суддя) протягом трьох днiв направляє її через прокурора для провадження дiзнання чи досудового слiдства, а справи приватного обвинувачення приймає для розгляду в судi;
- 2) прокурор протягом трьох днiв направляє заведену ним чи одержану iз суду справу для провадження дiзнання чи досудового слiдства або приймає її до свого провадження;
- 3) слiдчий приступає до провадження досудового слiдства;
- 4) орган дiзнання приступає до провадження дiзнання.

Стаття 55. Обставини, що виключають заведення кримiнальної справи

1. Кримiнальну справу не може бути заведено якщо:

- 1) не було подiї злочину;
- 2) дiяння не мiстить складу злочину;
- 3) суспiльно небезпечне дiяння вчинене особою, якiй на час його вчинення не виповнилось одинадцять рокiв;
- 4) потерпiлий примирився з особою, на яку вiн подав заяву у справах приватного обвинувачення;
- 5) вiдсутня скарга потерпiлого у випадку, коли справа може бути заведено не iнакше як за його скаргою;
- 6) за фактом, про який надiйшла iнформацiя, є вирок суду, що набрав законної сили, або ухвала суду чи постанови суду про закриття справи, або постанови суду чи ухвали суду про вiдмову в заведеннi кримiнальної справи;
- 7) за фактом, про який надiйшла iнформацiя, є несакасована постанови органу дiзнання, слiдчого, прокурора про вiдмову в заведеннi справи або про закриття справи;
- 8) якщо по даному факту уже заведено кримiнальну справу;
- 9) Особливою частиною Кримiнального кодексу передбачено спеціальну пiдставу звiльнення вiд кримiнальної вiдповiдальностi;
- 10) дiяння, вчинене особою, яка на момент дослiдчого провадження померла, крiм випадкiв, коли провадження

в справі є необхідним для реабілітації померлого за клопотанням його близьких родичів чи відновлення справи щодо інших осіб за нововиявленими обставинами;

11) за скінченням строків давності притягнення особи до кримінальної відповідальності.

2. При наявності обставин, зазначеної в пункті 11 частини 1 цієї статті, кримінальна справа про злочин, вчинений повнолітньою особою, за який згідно із законом може бути призначено довічне ув'язнення, повинна бути заведена у всіх випадках.

Стаття 56. Порядок відмови в заведенні кримінальної справи

1. При відсутності підстав для заведення кримінальної справи або встановленні обставин, які виключають заведення справи, орган дізнання, слідчий, прокурор, суддя виносять постанову, а суд — ухвалу про відмову в заведенні кримінальної справи.

2. Копія постанови або ухвали про відмову в заведенні кримінальної справи направляється громадянину або юридичній особі, від імені якої надійшла інформація про злочин, і особам, інтересів яких вона стосується.

Стаття 57. Заходи, що вживаються за заявами або повідомленнями про адміністративні, дисциплінарні та інші правопорушення

1. Якщо заява або повідомлення, що надійшли, містять дані не про злочин, а про адміністративне чи дисциплінарне правопорушення, орган дізнання, слідчий, прокурор, суд (суддя), відмовивши в заведенні кримінальної справи, направляють копію постанови (ухвали) про це органу чи посадовій особі, які мають право накладати на винного адміністративне чи дисциплінарне стягнення.

2. Якщо заява або повідомлення містять дані не про злочин, а про порушення прав чи законних інтересів фізичних або юридичних осіб, орган дізнання, слідчий, прокурор, суд (суддя) одночасно з відмовою в заведенні кримінальної справи роз'яснюють заінтересованим особам право і порядок поновлення порушених прав і законних інтересів.

Стаття 58. Оскарження рішення про відмову в заведенні кримінальної справи

1. Постанова органу дізнання і слідчого про відмову в заведенні кримінальної справи може бути оскаржена відповідному прокуророві, а якщо таку постанову винесено прокурором, — вищестоящому прокуророві. Скарга подається особою, інтересів якої вона стосується, або її представником протягом семи днів з дня одержання копії постанови.

2. У разі відмови прокурора скасувати постанову про відмову в заведенні кримінальної справи скарга на цю постанову подається особою, інтересів якої вона стосується, або її представником до відповідного суду протягом семи днів з дня одержання повідомлення прокурора про відмову в скасуванні постанови.

3. Постанова судді або ухвала суду про відмову в заведенні кримінальної справи може бути оскаржена особою, інтересів якої вона стосується, або її представником протягом семи днів з дня одержання копії постанови або ухвали до вищестоящого суду.

Стаття 59. Розв'язання скарги на постанову про відмову в заведенні кримінальної справи прокурором

1. Прокурор протягом трьох днів після одержання скарги на постанову органу дізнання або слідчого зобов'язаний розв'язати її і повідомити про результати скаржника.

2. Розглянувши скаргу, прокурор:

1) скасовує постанову про відмову в заведенні кримінальної справи і повертає матеріали для проведення додаткової перевірки або заводить справу;

2) залишає скаргу без задоволення.

3. Строк проведення додаткової перевірки встановлюється прокурором в межах до десяти днів з моменту одержання органом дізнання або слідчим постанови про скасування постанови про відмову в заведенні кримінальної справи.

Стаття 60. Розгляд суддею скарги на постанову про відмову в заведенні кримінальної справи

1. Скарга на постанову прокурора, слідчого, органа дізнання про відмову в заведенні кримінальної справи розглядається суддею відповідного суду одноособово не пізніше десяти днів з дня її надходження до суду.

2. Суддя витребує матеріали, на підставі яких було відмовлено в заведенні справи, знайомиться з ними і повідомляє прокурора та особу, яка подала скаргу, про час її розгляду. В разі необхідності суддя заслуховує пояснення особи, яка подала скаргу.

3. Розглянувши скаргу, суддя залежно від того, чи були при відмові в заведенні кримінальної справи виконані вимоги статті 56 цього Закону, приймає одне з таких рішень:

1) скасовує постанову про відмову в заведенні кримінальної справи і повертає матеріали для проведення додаткової перевірки або заводить справу;

2) залишає скаргу без задоволення.

4. Строк проведення додаткової перевірки не повинен перевищувати десяти днів з моменту одержання посадового особу, яка буде її проводити, постанови судді про скасування постанови про відмову в заведенні кримінальної справи.

5. Постанова судді оскарженню в касаційному порядку не підлягає.

6. Копія постанови судді надсилається особі, яка винесла постанову, що була оскаржена, прокуророві та особі, яка подавала скаргу.

7. Скарги на рішення судів про відмову в заведенні кримінальної справи розглядаються вищестоящими судами в передбаченому цією статтею порядку.

Стаття 61. Поновлення строків оскарження постанови про відмову в заведенні кримінальної справи

1. Пропущений з поважних причин строк оскарження рішення про відмову в заведенні кримінальної справи поновлюється за клопотанням заінтересованої особи постановою прокурора або судді чи ухвалою суду.

2. Подача клопотання про поновлення пропущеного строку зупиняє виконання рішення, оскарженого з пропуском строків, до вирішення питання про поновлення строку.

Стаття 62. Направлення заяви або повідомлення за належністю

1. Орган дізнання, слідчий, прокурор, суддя (суд), вставивши в ході перевірки, що провадження по прийнятій заяві (повідомленню) про злочин їм не належне, направляють

її за підслідністю або підсудністю. При цьому до заяви або повідомлення додаються матеріали проведеної перевірки.

2. Про направлення заяви чи повідомлення за належністю орган дізнання, слідчий, прокурор і суддя виносять постанову, а суд — ухвалу.

3. Одночасно з направленням заяви або повідомлення про злочин за підслідністю чи підсудністю орган дізнання, слідчий, прокурор зобов'язані вжити заходів до припинення злочину, що продовжується, чи до запобігання повторному злочину, а також до закріплення і охорони слідів злочину, предметів і документів, які мають доказове значення.

Розділ 6. ВІДОМЧИЙ КОНТРОЛЬ І ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД ЗА ДОТРИМАННЯМ ДАНОГО ЗАКОМУ

Стаття 63. Відомчий контроль за дотриманням Закону

Відомчий контроль за дотриманням даного Закону здійснюється вищестоящими посадовими особами відповідних міністерств щодо підпорядкованих їм органів і посадових осіб у межах своїх функціональних обов'язків.

Стаття 64. Прокурорський нагляд за дотриманням Закону

1. Нагляд за виконанням вимог даного Закону здійснюється Генеральним прокурором України та підпорядкованими йому прокурорами, які мають право перевіряти не менше як один раз на місяць виконання цих вимог.

2. Прокурор вправі:

1) вимагати від органів дізнання, слідчих реєстраційні документи та матеріали провадження за заявами і повідомленнями про злочини, в тому числі і ті, за якими прийнято рішення;

2) у випадках, коли у кримінальній справі ще не провадилися слідчі дії, скасовувати постанови про заведення кримінальної справи;

3) в разі безпідставної відмови в заведенні кримінальної справи слідчим або органом дізнання скасувати по-

станову про відмову в заведенні справи і завести її або направити матеріали дослідчого провадження без порушення справи для додаткової перевірки заяви чи повідомлення про злочин;

4) у разі безпідставного заведення кримінальної справи або безпідставної відмови в заведенні кримінальної справи суддею або судом прокурор приносить протест на постанову судді або ухвалу суду в порядку, передбаченому кримінально-процесуальним законодавством.

3. Орган дізнання і слідчий зобов'язані не пізніше доби з моменту винесення постанови про заведення кримінальної справи або про відмову в заведенні такої справи направити прокуророві копію цієї постанови.

Розділ 7. ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 65. Набрання Законом чинності

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.
2. До приведення інших законів у відповідність з нормами цього Закону вони діють у частині, що не суперечать цьому Закону.
3. Кабінету Міністрів України
 - 1) підготувати та подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції про внесення змін до законодавчих актів України, що випливають з цього Закону;
 - 2) привести свої нормативно-правові акти у відповідність з цим Законом;
 - 3) забезпечити перегляд і скасування міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади нормативно-правових актів, що суперечать цьому Закону;
 - 4) розробити і затвердити відповідні нормативно-правові акти.

О. В. Капліна,
канд. юрид. наук,
старший науковий співробітник
НДІ вивчення проблем
злочинності АПРН України

ПРОЕКТ НОРМАТИВНОГО ЗМІСТУ ГЛАВИ «РЕАБІЛІТАЦІЯ» КПК УКРАЇНИ

У будь-якій галузі права є інститути, котрі привертають до себе особливу увагу в зв'язку з тим, що покликані реалізувати особливо гуманні завдання. Одним із таких інститутів є інститут реабілітації в кримінальному процесі.

Питання про відповідальність держави за заподіяння шкоди невинному в рамках кримінального судочинства набуває зараз особливої актуальності у зв'язку з розробкою і обговоренням проекту Кримінально-процесуального кодексу України, у якому на підставі норм Конституції України повинні бути розроблені також основи реабілітаційного процесу.

Нормативні акти про реабілітацію в даний час не зовсім задовольняють вимогам законодавчої техніки. Крім того, невирішеність питання галузевої приналежності і правової природи інституту реабілітації, фрагментарність правового регулювання окремих відносин, недостатня чіткість юридичної термінології, відсутність у деяких випадках теоретичної аргументації, переконливого і авторитетного доктринального тлумачення негативно позначаються на правозастосовній практиці, призводять до неоднозначної інтерпретації та відсутності уніфікації в судовій та слідчій практиці.

На жаль, проект нового КПК України¹ у частині, що стосується реабілітації невинного, містить чимало прихованих неточностей, суперечностей, що в подальшому, якщо вони

будуть прийняті у такому вигляді, можуть негативно позначитися на правозастосовній практиці.

1. Процес правореалізації розпочинається із тлумачення і з'ясування тієї норми права, що підлягає застосуванню. Стаття 520 «Реабілітація» міститься в проекті КПК України в главі 50 «Вирішення інших питань, пов'язаних з судовими рішеннями». Найменування глави дає підставу для припущення, що предметом правового регулювання тут є питання, що виникають у зв'язку з винесенням судами певних (реабілітуючих) рішень. Проте зміст самих статей про реабілітацію свідчить про те, що вони повинні бути поширені і поширюються також на досудові стадії, оскільки «реабілітація полягає в усуненні моральної і компенсації майнової шкоди, а також у відновленні інших прав особи у зв'язку з незаконним притягненням її до кримінальної відповідальності» (ч. 1 ст. 520).

2. Як видно із цього визначення, реабілітації підлягає громадянин, незаконно притягнутий до кримінальної відповідальності. А проте ст. 520 проекту нового КПК, вказуючи на підстави реабілітації, відносить до них тільки виправдальний вирок, постанову або ухвалу суду про закриття кримінальної справи. Буквальне тлумачення розглядуваної статті дозволяє дійти висновку, що громадянин, відносно якого реабілітуюче рішення винесено на стадії дізнання або досудового слідства, не підлягає реабілітації. Це припущення підтверджує і подальший аналіз статей проекту КПК України, оскільки в його Особливій частині на органи дізнання або слідства ніде не покладається обов'язок, аналогічний ст. 53¹ чинного КПК України.

3. Необхідно також звернути увагу на те, що реабілітуючими підставами відповідно до проекту КПК є, як і за чинним КПК, відсутність події злочину; відсутність у діяній складу злочину; недоведеність участі особи у вчиненні злочину (ст. 168). Керуючись ними, суд повинен винести виправдальний вирок (ст. 351). Проте згідно з ч. 2 ст. 520 про-

Див.: Кримінально-процесуальний кодекс України. Проект (за станом на червень 1997 р.). - К., 1997.

екту нового КПК «підставами для повної реабілітації є виправдальний вирок, постанова або ухвала суду про закриття кримінальної справи, коли встановлено, що:

- 1) відсутня подія злочину, щодо якого порушувалася кримінальна справа;
- 2) діяння, вчинене підозрюваним, обвинуваченим, підсудним, не є злочином;
- 3) не доведена участь підозрюваного, обвинуваченого, підсудного у вчиненні злочину;
- 4) підозрюваний, обвинувачений, підсудний непричетний до вчинення злочину».

Таким чином, можна зробити висновок, що в сукупності входять три статті проекту КПК, які передбачають реабілітуючі підстави (статті 168, 351, 520). Причому, якщо перші три наведені вище підстави відрізняються від статті 168 та 351 тільки стилістично, то четверта реабілітуюча підстава, що міститься в п. 4 ч. 2 ст. 520, є новелою.

4. При винесенні виправдального вироку, постанови або ухвали про закриття кримінальної справи відповідно до про-

Реабілітуючі підстави закриття кримінальної справи на стадії досудового слідства (ст. 168 проекту КПК)	Підстави винесення виправдального вироку (ч. 5 ст. 351 проекту КПК)	Підстави для реабілітації особи (ч. 2 ст. 520 проекту КПК)
Кримінальну справу не може бути заведено, а заведена справа підлягає закриттю	Виправдальний вирок постановляється у випадках:	Підставами для повної реабілітації є виправдальний вирок, постанова або ухвала суду про закриття кримінальної справ, коли встановлено, що:
1) якщо не було події злочину;	1) коли не встановлено події злочину;	1) відсутня подія злочину, про який заводилася кримінальна справа;
2) якщо діяння не містить складу злочину.	2) коли в діяній підсудного немає складу злочину;	2) діяння, вчинене підозрюваним, обвинуваченим, підсудним, не є злочином;
Заведена справа також підлягає закриттю при недоведеності участі підозрюваного чи обвинуваченого у вчиненні злочину, якщо вичерпані всі можливості доказування	3) коли не доведено участі підсудного у вчиненні злочину	3) не доведена участь підозрюваного, обвинуваченого, підсудного у вчиненні злочину;
		4) підозрюваний, обвинувачений, підсудний непричетний до вчинення злочину

екту КПК на суд покладається обов'язок визнати за реабілітуючим права на усунення моральної, компенсацію майнової шкоди, відновлення інших прав, а також обов'язок роз'яснити порядок відшкодування шкоди (ст. 524 проекту КПК). Аналогічний обов'язок на органи дізнання і досудового слідства взагалі не покладається, хоча виправдувальних вироків виноситиметься набагато менше, ніж на досудових стадіях процесу закривається кримінальних справ за реабілітуючими підставами.

5. Стаття 69 проекту нового КПК покладає на дізнавача, слідчого, прокурора та суддю обов'язок по роз'ясненню прав, що надаються законом підозрюваному, обвинуваченому, їх законним представникам, спеціалісту, свідку, експерту, потерпілому, цивільному позивачу, цивільному відповідачу та їх представникам. Проте такий обов'язок відносно особи, що реабілітується, на посадових осіб слідчих органів не покладається.

6. Кримінальне судочинство ведеться не тільки для того, щоб викрити і покарати винного, а й для того, щоб зняти несправедливе обвинувачення з невинного, відновити його добре ім'я в очах оточуючих. У цьому полягає нерозривний зв'язок інституту реабілітації із завданням кримінального процесу, сформульованими в ст. 2 КПК України.

На жаль, чинний КПК України і проект нового КПК прямо не закріплюють у ст. 2 «Завдання кримінального судочинства» (ст. 1 «Завдання кримінально-процесуального законодавства» проекту КПК) вказівку на необхідність реабілітації громадянина в разі притягнення до кримінальної відповідальності і покарання невинного.

З метою зміцнення гарантій прав громадян у кримінальному судочинстві, підвищення авторитету органів правосуддя слід доповнити завдання кримінального процесу прямою вказівкою в ст. 1 проекту нового КПК України на необхідність реабілітації осіб, протиправно притягнутих до кримінальної відповідальності або засуджених.

7. Однією із фактичних підстав відшкодування збитків, завданих громадянину внаслідок протиправних дій судових і слідчих органів, Закон України від 1 грудня 1994 року «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства,

прокуратури і суду» називає незаконне притягнення як обвинуваченого. Встановлюючи аналогічну відповідальність органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду, Цивільний кодекс України в ст. 443 передбачає можливість відшкодування шкоди у разі «незаконного притягнення до кримінальної відповідальності».

В юридичній літературі два зазначені поняття тлумачаться неоднозначно і не є синонімами. Для подальшого усунення термінологічних труднощів при визначенні фактичних підстав реабілітації в проекті нового КПК України доцільно було б відмовитися від поняття «притягнення до кримінальної відповідальності» через його нечіткість на користь терміна «притягнення як обвинуваченого» і прийняти формулювання ст. 1 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду».

Крім того, необхідно привести у відповідність увесь нормативний матеріал, що регулює розглядуваний вид притягнення (йдеться, зокрема, про ст. 1227 проекту Цивільного кодексу України).

8. Серйозного осмислення потребують питання, пов'язані з можливістю часткової реабілітації. Відповідно до проекту нового КПК України (ч. 3 ст. 520) підставою для часткової реабілітації є зміна вироку суду з перекваліфікацією діяння обвинуваченого, що перебуває під вартою або засуджений, на статтю Кримінального кодексу, що передбачає менше покарання, ніж фактично відбувте. У зв'язку з цим законодавець має чітко вирішити, що розуміється під реабілітацією невинного.

Реабілітація в кримінальному процесі пов'язується з повним звільненням від тягаря обвинувачення людини, що притягувалось до кримінальної відповідальності або засудженої. Причому юридичною підставою для визнання за громадянином статусу реабілітованого слугують правові акти, котрі постановляються слідчим, прокурором, судом, суддею, якими громадянин офіційно визнається повністю невинним у вчиненні діяння, що йому інкримінується. Виходячи з цього, визначається суб'єктний склад реабілітаційних правовідносин: держава — невинний громадянин.

Вживання терміна «часткова реабілітація» значно розширює рамки реабілітаційних правовідносин, змінює їх сутність, суб'єктний склад та юридичні підстави виникнення.

Як уже зазначалося, про реабілітацію особи можна говорити тільки в тому випадку, коли щодо неї постановляється виправдувальний вирок або кримінальна справа закривається у зв'язку з відсутністю події злочину, відсутністю в діянні складу злочину чи недоведеністю участі обвинуваченого у вчиненні злочину. Постановлення органами, що ведуть процес, будь-якого іншого рішення, де не констатується *повна невинність* громадянина, права на реабілітацію, навіть часткову, не породжує.

У всіх інших випадках, коли не йдеться про повну реабілітацію невинного, на наш погляд, вірніше було б говорити про можливість відшкодування збитків, заподіяних підозрюваному, обвинуваченому (підсудному, засудженому) при розслідуванні кримінальної справи. Втілення в життя конституційного принципу, закріпленого в ст. 56 Конституції України, про відповідальність за шкоду, завдану громадянам постановленням незаконних рішень, незаконними діями чи бездіяльністю органів державної влади і посадових осіб, потребує доповнення законодавства такими нормами, які б більш повно забезпечували захист прав громадян у разі заподіяння їм шкоди неправними діями посадових осіб органів попереднього розслідування і суду в сфері кримінального судочинства. Проте ототожнювати такі випадки з реабілітацією неприпустимо. Уявляється, що справедливим було б надати громадянинові право на відшкодування збитків, завданих йому протиправними діями суду і слідчих органів, у таких випадках:

А. Якщо до кримінальної відповідальності був притягнтий громадянин, відносно якого вже набрав законної сили вирок по тому ж обвинуваченню або ухвала чи постановова суду (слідчого, прокурора) про закриття справи з цієї ж підстави. Аргументувати наведене можна так. У ст. 61 Конституції України передбачено: «Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення». Ці положення є вираженням принципу, закріпленого в ч. 7 ст. 14 Міжнародного пак-

ту про громадянські і політичні права, відповідно до якого ніхто не повинен двічі нести кримінальну відповідальність за один й той самий злочин.

Заходи кримінально-процесуального примушування, які держава змушена застосовувати для розслідування кримінальної справи і викриття винного, не тільки супроводжуються істотним обмеженням прав і свобод особи, а й заподіюють значних моральних збитків, адже відповідь перед державою доводиться нести двічі за одне й те саме діяння. Громадянин змушений знову переживати неприємні для нього події, по-в'язані з первинним обвинуваченням або засудженням, знову докладати певних зусиль для того, щоб довести свою невинність або те, що відносно нього з цієї ж кримінальної справи вже постановлене рішення органу дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду. Такі випадки потребують особливої уваги до себе і заслуговують на те, щоб збитки, завдані громадянину, були відшкодовані у повному обсязі.

Б. Аналогічним чином має вирішуватися питання про компенсацію і в тому разі, якщо видається закон, що усуває злочинність і караність діяння, а провадження з кримінальної справи щодо особи, діяння якої декриміналізується, з тієї чи іншої причини продовжується або продовжується виконання покарання. Право на відшкодування збитків у таких випадках надане громадянину ст. 53¹ КПК України. Проте після набрання чинності Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» і втрати сили колишнього законодавства СРСР припинив своє існування й механізм втілення в практику цього положення, яке по суті зараз є тільки декларацією.

9. Автори проектів КПК Російської Федерації, Модельного Кримінально-процесуального кодексу для держав — учасниць СНД зробили спробу закріпити всю процедуру реабілітації у зазначених проектах. Таке прагнення є цілком поясненим. Спеціальний закон, що регулює порядок відшкодування збитків невинним у кримінальному процесі, існує тільки в Україні. У Російській Федерації, зокрема, продовжують діяти Указ Президії Верховної Ради СРСР від 18 травня 1981 року «Про відшкодування збитків, завданих громадянину незакон-

ними діями державних і громадських організацій, а також посадових осіб при виконанні ними службових обов'язків¹, а також затверджене цим актом Положення про порядок відшкодування збитків, завданих громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду. Безсумнівно, ці акти морально застаріли і не забезпечують повною мірою захист прав громадян, які протиправно притягуються у сферу кримінального процесу.

Все ж гадаємо, що оскільки в Україні прийнятій і діє спеціальний Закон «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду», то в КПК України у вказаній главі необхідно закріпити тільки найбільш важливі моменти процедури реабілітації, створивши бланкетну норму, що відсилає до цього Закону.

Викладене дозволяє зробити такі висновки і пропозиції:

1. Викласти ст. 1 проекту нового КПК України «Завдання кримінального судочинства» у такій редакції:

«Завданнями кримінального судочинства є охорона прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, що беруть у ньому участь, а також швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних і забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності, жодний невинний не був покараний, а протиправно притягнутий у сферу кримінального процесу — реабілітований».

2. Доловити ст. 6 проекту нового КПК України «Роз'яснення значення термінів Кодексу» пунктами 23 та 24 такого змісту:

«23) Реабілітація — комплекс соціально-правових заходів, спрямованих на повне відновлення у попередніх правах і відшкодування збитків громадянинові, протиправно притягнутому в орбіту кримінального процесу як підозрюваний, обвинувачений або протиправно засуджений;

24) Особа, яка реабілітується, — громадянин, відносно якого винесений виправдувальний вирок або кримінальна справа закрита з реабілітуючих підстав (стаття _____ КПК України).

¹ Див.: Ведомости Верхов. Совета СССР. — 1981. — № 21. — Ст. 74.

3. Найбільш важливі процедурні питання щодо реабілітації доцільніше закріпити в особливій главі майбутнього КПК України «Реабілітація» або «Провадження по відшкодуванню шкоди, заподіяної протиправними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду»:

ГЛАВА _____ РЕАБІЛІТАЦІЯ

Стаття _____ Реабілітація

1. Реабілітація — комплекс соціально-правових заходів, спрямованих на повне відновлення у попередніх правах і відшкодування збитків громадянинові, протиправно притягнутому в орбіту кримінального процесу як підозрюваний, обвинувачений або протиправно засуджений.

2. Право на реабілітацію виникає в громадянина у разі постанови виправдувального вироку суду або закриття кримінальної справи, якщо встановлено, що:

- 1) відсутня подія злочину, з приводу якого було порушено кримінальну справу;
- 2) підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений непричетний до вчинення злочину;
- 3) у діяній, вчиненому особою, відсутній склад злочину;
- 4) не доведена участь особи у вчиненні злочину.

Стаття _____ Обов'язок роз'яснення порядку відшкодування збитків і відновлення порушених прав особи, яка реабілітується

Громадянинові, а у разі його смерті — спадкоємцям орган, що постановив реабілітуюче рішення, одночасно з копією постанови про закриття кримінальної справи або з копією виправдувального вироку суду, що вступив у законну силу, зобов'язаний вручити повідомлення, у якому роз'яснюється порядок відшкодування збитків і відновлення порушених прав. Копія зазначеного повідомлення прилучається до матеріалів кримінальної справи.

Варіант перший

Стаття _____ Права особи, яка реабілітується

Особа, яка реабілітується, має право на відшкодування майнових збитків та усунення наслідків моральної шкоди,

а також на відновлення трудових, пенсійних, житлових та інших порушених прав у порядку, передбаченому чинним Кодексом і Законом України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду».

Варіант другий

Стаття _____ Права особи, яка реабілітується

Громадянин, відносно якого винесений виправдувальний вирок, має такі права: негайно при винесенні виправдувального вироку бути звільненим з-під варті в залі судового засідання; у триденний термін після оголошення вироку одержати його копію, у тому числі його рідною мовою або мовою, якою він володіє, якщо не знає мови кримінального судочинства; бути повідомленим про порядок відновлення його порушених прав і відшкодування завданих збитків; пролягати семи діб з моменту оголошення вироку оскаржити в касаційному порядку виправдувальний вирок у частині мотивів і підстав виправдання; знати про заяву і знайомитися в суді з касаційним поданням або скаргами на виправдувальний вирок суду, а також подавати на них свої заперечення, що повинні бути прилучені до справи і надіслані в суд другої інстанції не пізніше трьох діб з моменту надходження; не пізніше ніж за три доби до розгляду справи подавати безпосередньо в суд касаційної інстанції в письмовій формі додаткові доводи або міркування, а також свої зауваження на скарги інших осіб і подання прокурора, особисто брати участь у засіданні суду, що розглядає справу в касаційному порядку; подавати нові матеріали; при участі в засіданні суду наглядної інстанції бути ознайомленим з протоконом, а також давати пояснення; одержати відшкодування матеріальних і моральних збитків, завданих протиправними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду, а також бути відновленим у трудових, пенсійних, житлових та інших порушених правах.

Громадянин, відносно якого кримінальна справа закрита з реабілітаційних підстав, незалежно від стадії кримінального процесу, на якій закривається кримінальна справа, і суб'єкта, який постановляє таке рішення, має такі права: знати

про закриття кримінальної справи; оскаржити постанову (ухвалу) про закриття кримінальної справи (за винятком постанов (ухвал), винесених касаційною або наглядною інстанцією); бути повідомленим про порядок відновлення його порушених прав і відшкодування завданих збитків; одержати відшкодування матеріальних і моральних збитків, завданих протиправними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду, а також бути відновленим у трудових, пенсійних, житлових та інших порушених правах.

Стаття _____ Порядок судового розгляду справ про відшкодування збитків особі, яка реабілітується

Для визначення розміру збитків громадянин або його спадкоємці протягом шести місяців після вручення повідомлення про реабілітацію можуть звернутися:

1) в разі закриття кримінальної справи органами дізнання, попереднього слідства — у районний (міський) суд за місцем знаходження органів, які закрили кримінальну справу;

2) в разі постанови виправдувального вироку, закриття кримінальної справи судом касаційної або наглядної інстанції — у суд, що розглядав справу за першою інстанцією.

Якщо справа про реабілітацію має особливе суспільне значення, а також у випадках, коли громадянин не в змозі самотійно захистити свої права і законні інтереси, заява про відшкодування збитків може бути подана прокурором або суд за власною ініціативою має право здійснити роз'ясування запитаних збитків. У такому разі про подану прокурором заяву або про ініціативу суду повідомляється особі, що реабілітується, або її спадкоємцям.

Не пізніше одного місяця з дня надходження заяви, суд, вказаний у частині першої цієї статті, визначає розмір збитків, зазначених в пп. 1, 3–5 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду», витребує в необхідних випадках у відповідних державних і громадських організацій усі необхідні документи, що мають значення для визначення розміру завданих збитків.

Розгляд справи провадиться у відкритому судовому засіданні одноосібно суддею за участю прокурора, заявників

або їх представників, а також представників фінансових органів. Нез'явлення зазначених осіб не є перешкодою для постановлення рішення.

Слухання справи починається доповіддю судді, після чого заслуховуються пояснення осіб, що з'явилися в судові засідання, думка прокурора. Потім суддя видається в довідку кімнату для винесення постанови.

При визначенні розміру збитків суддя керується цим Кодексом, Цивільним кодексом України, Законом України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду», попереднього слідства, прокуратури і суду», Положенням про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду», іншими нормами чинного законодавства.

Варіант другий частини 6

При визначенні розміру збитків суддя керується нормами чинного законодавства.

Стаття _____ Порядок розгляду скарг і протестів касаційною і наглядною інстанціями

Скарги і протести на постанову судді про розмір збитків, що відшкодовуються, особі, яка реабілітується, вищі суди розглядають за правилами, встановленими цим Кодексом, для розгляду справ у касаційному і наглядному порядку.

ЗМІСТ

<i>Кальман О. Г., Христич І. О., Бойко Ю. Г.</i> Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері господарської діяльності	3
<i>Мамутов В. К., Хахулін В. В., Філімонов С. М., Загнітко О. П., Ковалевська Е. В.</i> Правове забезпечення соціальних та державних інтересів України у зовнішньоекономічній господарській діяльності та попередження правопорушень у цій сфері	35
<i>Степанюк А. Х., Батиргарєва В. С.</i> Принцип гуманізму в кримінально-виконавчому праві	62
ЗАКОНОПРОЕКТНИ РОБОТИ	
Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про порядок прийняття, реєстрації, перевірки та вирішення заяв, повідомлень і іншої інформації про злочини»	89
<i>Капліна О. В.</i> Проект нормативного змісту глави «Реабілітація» КПК України	119

Питання боротьби зі злочинністю

Випуск 3

Редактор А. В. Єфименко
Комп'ютерна верстка
В. М. Зеленька

Підписано до друку з оригінал-макета 24.12.1999.
Формат 84×108 1/32. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 6,97. Обл.-вид. арк. 6,25. Вид. № 70.
Тираж 1000 прим. Ціна договірна. Зам. 37

Академія правових наук України
Україна 61002 Харків, вул. Мироносицька, 29

Друкарня ПВП «Слово»
Україна 61024 Харків, вул. Лермонтовська, 27